

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

Elyasova Pərvanə Avtandil

“Maliyyə hesabatlarının formalaşması: nəzəriyyə və praktika məsələləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: **İM – 060402 “Mühasibat uçotu və audit”**

İxtisaslaşma: **“İstehsal sferasında mühasibat uçotu”**

Elmi rəhbər: **dos.N.M.İsmayılov**

Proqram rəhbəri: **dos.H.A.Cəfərli**

Kafedra müdiri: **prof.S.M.Səbzəliyev**

B A K I - 2017

MÜNDƏRİCAT

	səh
GİRİŞ	3
I FƏSİL MALİYYƏ HESABATLARININ FORMALAŞDIRILMA- SININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. Maliyyə hesabatı, onun statusu və təyinatı.....	9
1.2. Maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasının ümummetodoloji prinsipləri.....	28
II FƏSİL MALİYYƏ HESABATININ MƏZMUNU, ONUN İQTİSADI OXUNUŞU VƏ İNTERPRETASIYASI	
2.1. Mühasibat balansının formatı, məzmunu və interpretasiyası.....	37
2.2. “Mənfəət və zərərlər haqqında” hesabat, onun formalaşdırılması metodologiyası və praktikası.....	76
2.3. Kapitalda dəyişikliklər və pul vəsitlərinin hərəkəti haqqında hesabatların formalaşdırılmasının mövcud metodikası.....	91
NƏTİCƏ	100
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	104

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan iqtisadiyyatında aparılan islahatlar kommertsiya müəssisələrinin qarşısında bazar münasibətləri üçün xarakterik olan bir sıra yeni vəzifələr qoyur. Bu cür vəzifələrin həlli müəssisənin fəaliyyəti barədə adekvat informasiya olmadan həyata keçirilə bilmir. Həmin qəbildən olan informasiya isə mühasibat uçotu və hesabatı sistemi əsasında formalaşır. İnformasiyadan əsaslandırılmış iqtisadi qərarların qəbul olunması üçün istifadə edilir. Qəbul edilən qərarlar daim dəyişən biznesin tələblərinə uyğun gəlməlidir. Əks halda ciddi bazar rəqabətinə tab gətirmək və stabil fəaliyyət göstərmək mümkün olmur.

İnstitusional vahidlər səviyyəsində qəbul edilən iqtisadi qərarların keyfiyyəti, əsaslandırılmış və real olması müvafiq uçot və hesabat sistemində informasiyanın nəzəri-metodoloji və praktiki baxımdan necə formalaşdırılmasından asılıdır. Aydın ki, bazar iqtisadiyyatı özlüyündə daha dinamik və qeyri-müəyyən olduğundan baş verən hadisələr, faktlar, proseslər, situasiyalar və yeni obyektlər barədə informasiya formalaşdırmaq metodologiyasına, metodları və üsullarına sisteməlik olaraq yenidən baxılması obyektiv zərurətə çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatına getdikcə daha dərin inteqrasiya olunur, ölkə müəssisələri və firmalarının digər ölkələrin şirkətləri ilə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığı getdikcə genişlənir və dərinləşir. Dünyada biznes üçün vahid normativ-hüquqi mühit formalaşır. Bu cür biznes getdikcə daha çox beynəlmiləl xarakter daşıyır. Müvafiq dünya iqtisadi qurumları və təşkilatları vahid uçot və hesabat standartlarını formalaşdırır. Bunun da başlıca məqsədi uçotun və xüsusən də hesabatın dünya miqyasında unifikasiya və harmonizasiyanı təmin etmək sayılır. Başqa sözlə, ölkənin uçot və hesabat sistemi tədricən beynəlxalq uçot və hesabat sisteminə transformasiya olunur və maliyyə hesabatı sahəsində beynəlxalq standartlara keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn burasındadır ki, kənar istifadəçilər (investorlar, kreditorlar, o cümlədən xarici investorlar, kreditorlar və sair autsayderlər) maliyyə qərarları qəbul edərkən ilk növbədə maliyyə hesabatının informasiyasından istifadə edir.

Göstərilən səbəblər nəticəsində ölkədə uçot və hesabat sistemini beynəlxalq praktikaya uyğunlaşdırma biləcək yeni normativ sənədlər işlənib hazırlandı. Buna ilk növbədə 2004-cü il 29 iyun tarixdə qəbul edilmiş «Mühasibat uçotu» haqqında AR Qanununu aid etmək lazımdır. Qanun ölkədə mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının, maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsinin ən ümumi məsələlərini tənzimləyir. Qanun təsbit etmişdir ki, Azərbaycanda eyni vaxtda həm Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (MHBS), həm də Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) tətbiq edilə bilər. Sözügedən Qanunun icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 18 iyul 2005-ci il tarixində «2005-2008-ci illərdə milli mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi üzrə Proqramı» təsdiq etdi. Proqrama əsasən kommersiya təşkilatları üçün 37 adda MMUS işlənib hazırlandı və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edildi. MMUS-lar demək olar ki, MHBS-lar əsasında işlənib hazırlanmışdır. Lakin MHBS-ların hazırlanmasını həyata keçirən Şura (keçmişdə Komitə) onlara daim əlavələr edir, dəyişdirir, bəzilərini birləşdirir, yaxud ləğv edir. Bu, bir tərəfdən iqtisadi hadisə və proseslərin getdikcə daha müxtəlif olması və mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində mövcud uçot və hesabat metodologiyasında və metodlarında da dəyişikliklərin aparılmasını, düzəlişlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən, MHBS-ların işlənilib hazırlanması zamanı praktikanın tələbləri tam nəzərə alınmadığından onların müəyyən müddəalarını tətbiq etmək mümkün olmur. Nəticədə onların ləğv edilməsi, yaxud da köklü surətdə dəyişdirilməsi zəruriliyi meydana çıxmış olur.

Deyilən bütün cəhətlər MMUS-lara da xasdır. Üstəlik də MMUS-lar təsdiq edildikdən sonra onlarda hansısa əlavə və dəyişikliklərin aparılması barədə məlumat yoxdur.

Milli Mühasibat Uçotu Standartları əslində ölkənin kommersiya müəssisələrində maliyyə hesabatının tərtib edilməsi və təqdim olunmasını tənzimləyən çərçivəyə sənədləridir. Onların əsasında mühasibat (maliyyə) uçotunu metodoloji, metodiki və praktiki baxımdan aparmaq xeyli çətinliklər törədir. Yeni standartlara uyğun olaraq Maliyyə Nazirliyi tərəfindən yeni hesablar planı işlənib hazırlanmış və tətbiq olunur.

Maliyyə hesabatı elementlərinin hesabatda təsnifatı və qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri də yeni standartlarda tam həllini tapmamışdır.

Nəzərdən keçirilən problemlər beynəlxalq və milli standartların nəzəri, metodoloji və praktiki kontekstdə tənqidi öyrənilməsinə, burada olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını, tətbiq edilən standartların və metodların real praktikada baş verən hadisə və faktların məzmunu və formasına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Deyilənlər magistr dissertasiya mövzusunun aktuallığını şərtləndirir, eyni zamanda onun elmi və praktiki əhəmiyyətini müəyyən edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Maliyyə hesabatının tərtib edilməsinin ümuminəzəri-metodoloji əsasları, prinsipləri və praktikasına dair elmi-praktiki xarakterli tədqiqatlar və araşdırmalar E.S.Hendriksen, M.F.Van Breda, B.Nidlz, H.Anderson, C.Kolduell, D.Aleksander, A.Britton, A.Yerissen, Ç.T.Xornqren, R.Entoni, Y.V.Sokolov, V.F.Paliy, V.V.Kovalyov, V.V.Patrov, A.D.Şeremet, M.İ.Bakanov, O.V.Solovyova, M.A.Vaxruşina, L.Z.Şneydman, V.V.Kaçalin, D.A.Pankov, T.N.Malkova, V.İ.Pilipenko və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə bu sahədə əhəmiyyətli tədqiqat işi S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, N.M.İsmayılov, S.M.Süleymanov, S.M.Qasimov, V.M.Quliyev tərəfindən aparılmışdır.

Lakin, adları çəkilən müəlliflərin tədqiqatları MHBS və MMUS-ların müddəaları və təsdiqlərinin metodiki və praktiki baxımından açıqlanmasından ibarətdir. Həmin standartların işlənilib hazırlanmasının konseptual məsələləri, prinsipləri tənqidi cəhətdən geniş araşdırılmamış, onların hansı çatışmazlıqlara malik olduğu göstərilməmişdir.

İşin məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi maliyyə hesabatının formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının, prinsiplərinin və praktiki aspektlərinin tənqidi araşdırılması və müvafiq sistemin daha da təkmilləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması hesab olunur.

Həmin məqsədə çatmaq üçün magistr dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- maliyyə hesabatının iqtisadi-sosial və digər aspektlərdən mahiyyətini açıqlamaq və sistem kimi xarakteristikasını vermək;
- maliyyə hesabatının formalaşdırılmasının əsasında duran ümummetodoloji prinsipləri təhlil etmək;
- ayrı-ayrı hesabat formalarının formatını, məzmunu və quruluşunu istifadəçilərin informasiyaya olan tələbatları baxımından tənqidi qiymətləndirmək;
- maliyyə hesabatı elementlərinə Prinsiplərdə və Konseptual əsaslarda verilən tərifləri tənqidi araşdırmaq;
- maliyyə hesabatı elementlərinin kəmiyyətini formalaşdırmaq üçün istifadə olunan qiymətləndirmə metodlarını nəzərdən keçirmək;
- maliyyə hesabatının məqsədyönlü formalaşdırılması üçün dəqiq konsepsiyanın müəyyən edilməsi zəruriliyini əsaslandırmaq və onun tərkib elementlərini müəyyən etmək;
- maliyyə hesabatında obyektlər barədə informasiya formalaşdırmaq üçün təməl prinsiplərini dəqiqləşdirib əsaslandırmaq;
- aktivlərin, öhdəliklərin, kapitalın, gəlirlər və xərclərin maliyyə hesabatının elementləri baxımından tərifini daha da dəqiqləşdirmək;
- maliyyə hesabatının elementləri barədə daha etibarlı və dürüst informasiya formalaşdırmaq baxımından mövcud hesablar Planının təkmilləşdirilməsinə dair metodoloji-praktiki xarakterli təkliflər hazırlamaq;
- maliyyə hesabatı elementlərinin hesabat formalarında təsnifatının və qiymətləndirilməsinin çatışmazlıqlarını göstərmək və onların aradan qaldırılması üzrə əsaslandırılmış praktiki təkliflər irəli sürmək.

Tədqiqat obyekti kommersiya müəssisələrində formalaşdırılan maliyyə hesabatı və onun ayrı-ayrı elementləridir.

Tədqiqatın predmeti kimi maliyyə hesabatının formalaşdırılmasının nəzəri və metodoloji əsasları, prinsipləri, hesabat elementləri olan aktivlərin, kapitalın, öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin hesabatda təsnifatı və qiymətləndirilməsi mexanizmi çıxış edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi, «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunu, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları, Milli Mühasibat Uçotu Standartları və digər normativ-hüquqi sənədlər təşkil edir. Dissertasiya işinin nəzəri bazasında xarici və ölkə alimlərinin maliyyə uçotu və hesabatının formalaşmasına dair elmi-praktiki xarakterli işləri dayanır.

Tədqiqat prosesində məntiq, monoqrafik, müqayisə, təhlil, həmçinin maliyyə uçotu və hesabatı üçün spesifik olan metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkədə maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara və praktikaya uyğunlaşdırılmasının obyektiv şərtləri müəyyən edilib konkretləşdirilmişdir;

- maliyyə hesabatına, onun məzmununu, statusunu və təyinatını dəqiq açıqlayan tərtif verilmişdir;

- mövcud maliyyə hesabatına daxil olan formalarda əks etdirilən informasiya istifadəçilərin tələbatlarının ödənilməsi baxımından qiymətləndirilmiş və interpretasiya edilmişdir;

- mövcud nəzəri və metodoloji xarakterli normativ sənədlər öyrənilməklə maliyyə hesabatının formalaşmasına yeni yanaşma təklif edilmişdir;

- əsaslandırılmışdır ki, maliyyə uçotu və hesabatının informasiyasının keyfiyyəti MHBS üzrə Prinsiplərdə və MMUS üzrə Konseptual əsaslarda sadalanan atributlarla deyil, informasiyanın formalaşdırılmasının əsasında qoyulmuş konkret standartlar, metodlar və üsullarla müəyyən edilə bilər;

- Prinsiplərdə və Konseptual əsaslarda maliyyə hesabatı elementlərinə verilmiş təriflər elmi cəhətdən dəqiqləşdirilmişdir;

- maliyyə hesabatı elementlərinin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi məsələləri sistemləşdirilmiş, onların həlli yollarına dair praktiki təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti onunla müəyyən olunur ki, burada əsaslandırılmış yanaşmalar və praktiki müddəalar ölkədə milli mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı standartlarının daha da

təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə oluna bilər. Bundan başqa, praktiki xarakterli təklif və tövsiyələr kommersiya müəssisələrinin maliyyə uçotu və hesabatı üzrə uçot siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində onlara köməklik göstərə bilər.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi girişdən, 2 fəsildən, nəticə və təkliflərdən, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. MALİYYƏ HESABATLARININ FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə hesabatı, onun statusu və təyinatı

İndiki dövrdə bəşər sivilizasiyası öz inkişafının növbəti mərhələsinə keçmişdir ki, bu da cəmiyyətin yüksək dərəcədə informasiyalaşması ilə müşayiət olunur. Formal tərəfdən informasiya onun istifadəçiləri üçün yenilik elementinə malik olan və onların müəyyən qərarlar qəbul etmək üçün istifadə etdiyi məlumatlardır. Əgər istifadəçilər mövcud məlumatlar, yaxud informasiyadan istifadə edib müəyyən qərarlar qəbul etməmişsə, onda belə informasiya demək olar ki, xammal statusuna malikdir. Lakin təbii xammaldan fərqli olaraq istifadə edilməmiş informasiya müxtəlif mənbələrdən və qeyri-məhdud miqdarda müxtəlif formalarda yaranır. Təbiidir ki, bu cür informasiyanın qiymətli olması, ya da yararlılıq səviyyəsi də müxtəlifdir. Bir qrup istifadəçilər üçün informasiyanın dəyəri ölçülməz dərəcədə yüksəkdir və yüksək mənfəət gətirir, digər qrup istifadəçilər üçün informasiya əhəmiyyətsiz ola bilər. Informasiya yalnız iqtisadi fayda gətirmək funksiyasını daşımır, onun vasitəsilə müəssisədən tutmuş makroiqtisadiyyata qədər nəzarət həyata keçirilir. Başqa sözlə, informasiya aşağıdan yuxarıya qədər nəzarət funksiyasını da yerinə yetirir. Ancaq informasiya adlandırılan xammal əldə etmək, yığmaq və emal etmək lazımdır. Özü də bu prosesdə onu zənginləşdirmək, istehlakçılar üçün əmtəə halına gətirmək lazımdır. Yalnız bundan sonra informasiya qərarların qəbul edilməsi üçün əsas ola bilər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir iqtisadi potensialdan yalnız informasiyanın köməyi ilə tam və səmərəli istifadə etmək olar.

İndi tamamilə aydındır ki, informasiyalaşdırma, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi yoluna qədəm qoymamış ölkələr geri qalmış cəmiyyət statusu əldə edirlər, öz iqtisadiyyatlarının strukturasını köklü sürətdə transformasiya edə bilmirlər. Informasiya olmadan biznesin inkişafını, onun idarə olunmasını təsəvvürə gətirmək mümkün deyildir. Informasiya kifayət həcmdə və keyfiyyətdə olmadıqda biznesin inkişafı ləngiyir, onun idarə edilməsi xeyli

çətinləşir, ayrı-ayrı müəssisələrin, firmaların və bütövlükdə cəmiyyətin resurslarından istifadənin səmərəliyi aşağı düşür.

Beləliklə informasiya istənilən müəssisənin və istənilən cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən fundamental əsasdır. Məhz Sosial, iqtisadi inkişafın özü informasiyanı, daha doğrusu, onun formalaşdırılmasını, saxlanılmasını və yayılmasını, reklam edilməsini biznes mühitində mərkəzi məsələlərdən birinə çevirmişdir.

Özü də kompüterə əsaslanan müasir informasiya texnologiyalarının meydana gəlməsindən sonra aydın oldu ki, iqtisadi, o cümlədən işgüzar informasiya, eləcə də elmi-texniki informasiya nəinki təkcə ictimai-iqtisadi inkişafın həlledici faktoruna çevrilir, həmçinin cəmiyyətin milli sərvətinin əsas elementlərindən biri olur.

Qeyd edildiyi kimi informasiya, o cümlədən, iqtisadi informasiya müxtəlif mənbələrdən, müxtəlif həcmdə və keyfiyyətdə formalaşdırılır və müxtəlif iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. O da bəllidir ki, informasiya iqtisadiyyatın idarə edilməsinin müxtəlif pillələrində istifadə olunur. İnformasiyanın hansı pillələrdə, hansı məqsədlər üçün istifadə edilməsi həmin informasiyanın formalaşdırılması, qruplaşdırılması, təsnifatı və ümumiləşdirilməsi konsepsiyasını da müəyyən edir. Ümumiyyətlə baş verən hadisə və faktlar barədə məlumatların ilkin qeydiyyatı, yığılması, işlənilib ümumiləşdirilərək informasiya həddinə çatdırılması və istehlakçılar üçün hazır vəziyyətə gətirilməsi bütöv bir sistemin mərhələlərini təşkil edir. Baş verən təsərrüfat hadisələri və faktları barədə məlumatların qeydə alınması, yığılması, işlənilməsi və ümumiləşdirilərək informasiya halına salınması həm də müxtəlif metodlarla, qaydalarla həyata keçirilir. Bu proses müəyyən ümumnəzəri və ümummetodoloji prinsiplərə arxalanır. Göstərilən məsələlər dissertasiya işinin müxtəlif bölmələrində və paraqraflarında ardıcıl surətdə tədqiq və şərh ediləcəkdir. Yeri gəlmişkən burada bir məsələ üzərində qısa da, olsa dayanmağı zəruri hesab edirik. Bu məsələ məlumat ilə informasiyanın qarşılıqlı əlaqələrindən, oxşar və fərqli cəhətlərindən doğan bir məsələdir. Qeyd edək ki, həmin məsələ barəsində istər ümumi-iqtisadi ədəbiyyatlarda, istərsə də uçot və hesabatla dair ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş açıqlamalar yoxdur. Bəzi müəlliflər “məlumat” və “informasiya” terminləri arasında fərqli heç bir şey görmür, digərləri isə onların arasında fərqlərin

olduğunu vurğulayır. Məsələn, Alan Apçerç yazı: “Hərçənd ki, “məlumatlar” və “informasiya” anlayışları mənaca yaxındırlar, onlar arasında mühüm fərqlər vardır: məlumatlar- “xammal” faktları və rəqəmləridir, hansılar ki, yalnız gələcəkdə emal edilməklə informasiya olurlar”. Müəllifin mövqeyi ilə tam razılaşmaq olar. Məsələ bundadır ki, ilkin olaraq baş verən hər bir fakt və hadisə özündə informasiya yükü daşıyır, yalnız məlumatı özündə əks etdirir. Məlumat baş verən faktın, yaxud hadisənin bu və ya digər tərəfini xarakterizə edir, informasiya isə həmin məlumatların yığılması emalı və ümumiləşdirilməsindən sonra yaranır. İqtisadi hadisə və proseslərə rəğmən məlumat yalnız yarandığı, baş verdiyi anda faydalı olur və istifadə edilir. Məsələn, malsatanlardan materialların daxil olmasına dair məlumatlar onların miqdarı, qiyməti və ümumi məbləği barədə ola bilər. Həmin məlumatlar istehsalın materiallara olan tələbatının nə dərəcədə ödənildiyini, yaxud material ehtiyatlarının hansı səviyyədə olduğunu müəyyən etmək və təhlilini aparmaq üçün zəruridir. Başqa sözlə, məlumatlar adətən cari idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə edilir. İnformasiya isə istər cari, istərsə də taktiki və strateji qərarların qəbulu zamanı istifadə olunur. Məsələn, malsatanlardan daxil olmuş materialların qiyməti barədə, yaxud onların tədarükü, danışıb gətirilməsi, emalı, bir sözlə, istifadə üçün hazır vəziyyətə gətirilməsilə əlaqədar xərclər barədə məlumatlar ümumiləşdirildikdən sonra yaranan informasiya sonradan istehsal olunacaq məhsulun, yerinə yetiriləcək işin, xidmətin maya dəyərlərinin müəyyən edilməsi üçün, bazara çıxarılaçaq məhsulun rəqabət qabiliyyətinin, çevik bazar siyasətinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunacaqdır. Belə informasiya həm də müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrinin təhlili üçün istifadə edil bilər.

Məlumatlardan fərqli olaraq informasiya daha uzun müddət saxlanıla və istifadə edilə bilər. Əgər hər cür məlumat, hansı ki, ilkin sənədlər vasitəsilə əks etdirilir, kommersiya sirridirsə, hesabatda əks etdirilən informasiya kommersiya sirri deyil və buna görə də daxili istifadəçilərlə yanaşı, kənara istifadəçilər tərəfindən də istifadə oluna bilər.

Hesabatda əks etdirilən informasiya məlumatlardan fərqli olaraq daha geniş istifadə diapazonuna malikdir. Birlə ki, hesabat informasiyasının vasitəsilə

müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, likvidlik səviyyəsini, rentabellik göstəricilərini, bazar və işgüzar aktivliyini bir neçə illər üzrə müqayisə və təhlil etmək olar. Bununla başqa, hesabatda əks etdirilən informasiya əsasında müəssisənin digər müəssisələrlə müqayisəsini aparmaq və bunun əsasında onun fəaliyyətinin effektiv olub-olmamasını təhlil etmək mümkündür. Bütün bunların məqsədi isə səmərəli idarəetmə və maliyyə qərarları qəbul etmək və bunun əsasında müəssisənin sürətlə dəyişən biznes mühitində mənfəətlə işləməsini təmin etməkdir.

“Məlumat” və “informasiya” anlayışları arasında sadalanan fəqlər heç də onlar arasında böyük bir səddin olduğunu deməyə əsas vermir. Həmin məlumat həm də informasiya müxtəlif eyni mənbələrdən formalaşır. Əsas mənbə kimi isə uçot sistemi çıxış edir. Uçot sistemi vasitəsilə qeydə alınan və sonradan informasiya şəklini alacaq məlumat yaxud məlumatlar planlaşdırmanın, nəzarətin və iqtisadi qərarların qəbul edilməsi funksiyalarının etibarlı surətdə həyata keçirilməsi üçün mühüm bazaya çevrili

Müəssisənin idarəetmə və maliyyə fəaliyyətinin informasiya təminatının yaradılması bütövlükdə uçot və hesabat sisteminin başlıca predmetidir.

Deyilənlər əsasında daha bir nəticə çıxarmaq olar ki, məlumatlara əsasən idarəetmə qərarlarının, informasiya isə - maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. Deməli, *məlumatları informasiyanı formalaşdıran uçot və hesabat sisteminə iki yerə ayrılması ləzizdir*:

- 1) idarəetmə uçotu və hesabatı;
- 2) maliyyə uçotu və hesabatı.

Hər iki yarım sistem istənilən müəssisənin informasiya sistemində mühüm element kimi çıxış edir. Çünki həmin sistem bütövlükdə və onun yarımbölmələri müəssisənin fəaliyyətinə dair hamı tərəfindən əldə edilə və istifadə oluna biləcək, kəmiyyətə ölçülə və qiymətləndirilə biləcək göstəricilər vermək imkanına malikdir. İdarəetmə və maliyyə uçotu və hesabatının potensial istifadəçilərinin kimlər ola biləcəyini və onların həmin yarım sistemlərin formalaşdırdığı informasiyanın hansı məqsədlər üçün istifadə edə biləcəyini cədvəl 1.1-dən görmək olar.

**Uçot və hesabat informasiyasında istifadənin
iştirakçıları və məqsədləri**

İnformasiyanın istifadəçiləri	İnformasiyadan istifadənin məqsədləri
1	2
1. Mülkiyyətçilər	Qoyulmuş investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi (məsələn, dividendlərin və faizlərin müəyyən edilməsi)
2. Müəssisənin rəhbərliyi, menecerləri	Təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, təsərrüfatın idarə edilməsi (məsələn, cari, taktiki və strateji qərarların qəbul edilməsi)
3. Müəssisənin işçiləri	Əmək haqqının yüksəldilməsi, iş yerlərinin saxlanılması imkanlarının qiymətləndirilməsi
4. Fiskal orqanlar	Vergilərin (ƏDV, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, gəlir vergisi və s.) hesablanması və ödənilməsinin təmin edilməsi, sosial ehtiyacları, müxtəlif fondlara ayrılımların aparılması, statistik göstəricilərin hesablanması və s.
5. Malsatanlar	Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin, gələcək sifarişlərin olub-olmayacağına qiymətləndirilməsi
6. Malalanlar	Mal-material qiymətlərinin etibarlı surətdə əldə edilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi
7. Kreditorlar	Müəssisənin kreditqaytarma (borc qaytarma) imkanlarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi
8. Konsaltinq firmaları	İnvestisiyaların qoyulması üzrə məsləhətlərin verilməsi, audit xidmətinin göstərilməsi və s.
9. İctimai əhəmiyyətli təşkilatlar, yerli əhali və s.	Regionun, şəhərin, qəsəbənin, rayonun iqtisadi və sosial inkişafını yaxşılaşdırmaq, ekoloji vəziyyəti sağlamlaşdırmaq, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq, müəssisədə işləmək imkanlarını öyrənmək və qiymətləndirmək

Göründüyü kimi, uçot informasiyasından istifadə edə biləcək iştirakçıların və həmin informasiyadan istifadənin istiqamətləri kifayət qədər geniş və müxtəlifdir. Təbii ki, uçot və hesabatın formalaşdırdığı, yaxud formalaşdırma biləcəyi informasiyanın həcmi, keyfiyyəti, tərkib heç də bütün iştirakçıların tələbatını eyni dərəcədə təmin edə bilməz və görünür heç vaxt da təmin etməyəcəkdir. Çünki, informasiya müxtəlif qrup iştirakçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə dərk və şərh edilir.

Cəvəl 1.1-də informasiyanın istifadəçilərinin iki qrupa bölündüyünü görmək mümkündür: *daxili istifadəçilərə, kənar istifadəçilərə*. Birinci qrup müəssisənin rəhbərləri, menecerləri, işçiləri, ikinci qrup isə fiksəl orqanlar, malsatanlar, malalanlar, kreditorlar, konsaltinq firmaları, ictimai əhəmiyyətli təşkilatlar, yerli əhali və s. daxildir. Mülkiyyətçilərin (səhmdarların) hansı qrup aid edilməsi onların müəssisəni idarə edib-etməməsindən aslıdır. Əgər onlar müəssisəni idarə etməklə məşğuldursa, onda birinci qrupa aid edilməlidir, əks halda onların ikinci qrupa aid edilməsi şübhəsizdir.

Brinci qrup istifadəçilər müəssisənin işçiləridir, onlar müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsi və müəssisə qarşısında duran məqsədlər üçün cavabdehlik daşıyırlar. Əlbəttə müəssisə öz qarşısında müxtəlif məqsədlər qoya bilər. Lakin ciddi rəqabət şəraitində fasiləsiz fəaliyyət görsərməkdən ötrü müəssisənin administirasiyası öz diqqətini əsasən başlıca məqsəd üzərində-mənfəətlə işləməkdə cəmləşdirməlidir. Müəssisənin mənfəətlə işləməsi onun investisiya cazibədarlığına imkan verir, partnyorlar və kontragentlər arasında etibarlılığını təmin edir.

Uğurla işləyən menecerlər idarəetmə qərarlarını çox vaxt uçot və hesabatın informasiyası, onun hərtərəfli təhlili əsasında qəbul edirlər. Deməli, administrasiya hər iki yarım sistemin informasiyasının başlıca istifadəçisidir.

Menecerlər uçot və hesabatla məşğul olan adamlar qarşısında aşağıdakı növ informasiyaların formalaşdırılması məsələsinə qoya bilər: ayrı-ayrı uçot və hesabat dövrlərində mənfəətlilik (rentabellik) səviyyəsinin necə olmasını; səhmlərin sahiblərinə veriləcək dividendlərin məbləğini; müəssisənin fəaliyyətinin normal davam etdirilməsi üçün kifayət qədər pul vəsaitlərinin olub-olmaması barədə informasiyanı; müəssisənin tədiyyə qabiliyyəti səviyyəsini; ayrı-ayrı məhsul növləri və seqmentlər üzrə məhsulun maya dəyərinin və rentabelliyyətinin səviyyəsini və s.

İnformasiyanın istifadəçilərinin ikinci qrupu da şərti olaraq iki yarımqrupa bölünə bilər: birbaşa maliyyə maraqları olan istifadəçilər; birbaşa maliyyə marağı olmayan istifadəçilər. Birbaşa maliyyə marağı olan istifadəçilərə qeyd olunduğu kimi, investorlar, kreditorlar, malsatanlar və malalanlar daxildir. Onlar qərarlar qəbul edərkən birbaşa maliyyə uçotu və hesabatında əks etdirilmiş informasiyadan istifadə

edirlər. Onları bu cür informasiya ilə təmin etmək maliyyə uçotu və hesabatının başlıca funksiyası hesab olunur. Mövcud və potensial investorlar maliyyə hesabatında dərc edilmiş informasiyanı təhlil etməklə müəssisənin gələcəkdə maliyyə vəziyyəti, gələcəkdə həmin müəssisəyə investisiya qoyuluşları etməyin sərfəli olub-olmadığı barədə nəticə çıxarırlar.

Müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, indiki zamanda insanlar ictimai fəaliyyətə daha çox cəlb edilmişlər, başqa sözlə, onlar özlərinin və ailələrinin nifahını təmin etmək üçün ictimai istehsalat çalışırlar, yəni onların əməyi getdikcə daha çox ictimai xarakter daşıyır. Bu da müəssisələrdə çalışan işçilərin iqtisadi-sosial mənafeələrinin təmin edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirməyi ön plana çəkir. Digər tərəfdən, dövlət tərəfindən cəmiyyətin iqtisadi-sosial problemlərini həll etməsi üçün müəssisələrdən tutlan vergilərin vaxtında və düzgün hesablanıb dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülməsi üzərində nəzarətin aparılması zəruriliyi yaranır. Bütün bu funksiyaların dövlət fiskal orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi də müvafiq hesabat informasiyasının əsasında baş verir. Bütövlükdə vergiqpymanın həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər mürəkkəb olan uçot və hesabat sistemi formalaşdırılır ki, onun da başlıca funksiyası sözügedən orqanları lazımi informasiya ilə təmin etməkdir. Bununla belə, mövcud vergi sistemi, onun mexanizmi uçot və hesabatın metodologiyası və praktikasının inkişaf etdirilib təkmilləşdirilməsinə xeyli yardım göstərmişdir. Bununla bağlı görkəmli amerika alimləri E.S.Hendriksenin və M.F.Van Bredanın vergi qanunvericiliyinin uçot və hesabatın inkişafına təsiri barədə fikirlərini göstərmək yerinə düşərdi. Onlar yazırlar: "...vergi rəqlamentinin ABŞ-da və digər ölkələrdə uçotun inkişafına göstərdiyi effekt, həlledici olmasada çox əhəmiyyətli olmuşdur. Öz-özlüyündə vergilər haqqında qanunlar uçotun nəzəriyyəsində inqilabi çevrilişə gətirib çıxarmadılar, ancaq qabaqcıl uçot praktikasının yayılmasını sürətləndirdilər, tətbiq olunan uçot proseduralarının və konsepsiyalarının təhlilinə tənqidi istiqamətdə verdilər və eyni zamanda qabaqcıl uçot fikrinin inkişafını ləngidən faktor oldular".

Beləliklə fiksəl siyasətin başlıca özəyini təşkil edən vergi qanunvericiliyi uçot və hesabatın inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, adıçəkilən müəlliflərin qeyd

etdiyi kimi uçotun nəzarəti-metodoloji konsepsiyalarının müasir biznesin tələblərinə uyğunlaşdırılması yolunda müəyyən manelər də yaratmışdır. Görünür bunu təbii bir şey kimi qəbul etmək lazımdır. Çünki, digər elmlərdə olduğu kimi, uçot və hesabat sahəsində də nəzəriyyə və metrologiya qanunvericiliyinin, o cümlədən vergi qanunvericiliyinin tələbləri əsasında qurula bilməz. Əksinə, vergi qanunvericiliyini işləyib hazırlayarkən uçot və hesabatın nəzəri və metodoloji xüsusiyyətləri, müvafiq informasiya formalaşdırmaq imkanları nəzərə alınmalıdır.

Birbaşa maliyyə marağı olmayan dövlət orqanlarına ölkənin uçot və hesabatı tənzimləmək üçün müvafiq normativ aktlar hazırlayan qrupları aiddir. Bunlara ilk növbədə AR Maliyyə Nazirliyi və qismən də Dövlət Statistika Komitəsi daxildir.

Hazırda ölkənin öz qiymətli kağızlarını buraxan və onları fond birjalarında yerləşdirən səhmdar cəmiyyətlər həmin birjalara xüsusi maliyyə hesabatı təqdim etməli olurlar. Bundan başqa qiymətli kağızların buraxılışı, satın alınması, satışı ilə bağlı məsələlər Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydalar əsasında həyata keçirilir və bu qaydaları işləyib hazırlayan orqan Dövlət Qiymətli Kağızlar Komitəsidir.

Birbaşa maliyyə marağı olmayan dövlət orqanlarına İqtisadi İnkişaf Nazirliyini, Auditorlar Palatasını da aid etmək olar.

Yuxarıda adı çəkilən nazirliklər və idarələr ümumilikdə iqtisadiyyatın planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması, idarə edilməsi və təhlilini aparmaq, nəzarəti həyata keçirmək üçün bə və ya digər dərəcədə uçot və hesabat məlumatlarından istifadə edirlər.

İnvestorlara, kreditorlara məsləhətlər verənlər də müəssisənin maliyyə fəaliyyətində, biznesin perspektivlərində birbaşa marağı olmayanları aiddir. Lakin müəssisələrin və şirkətlərin hesabat informasiyasında istifadə edərək onlara xidmət göstərilməsində onların marağı vardır.

Bütövlükdə cəmiyyət, cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları birbaşa maliyyə marağı olmayan qruplara aid edilsələr də onlara getdikcə müəssisə və şirkətlərin maliyyə vəziyyəti və mənfəətlərilə daha çox maraqlanırlar, çünki həmin müəssisə və şirkətlərin ədalətli rəqabəti şəraitində, mənfəətlə işləməsi ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına, işsizliyin azaldılmasına, inflyasiyanın aşağı salınmasına,

istehlak qiymətlərinin heç olmasa sabit saxlanılmasına, bütövlükdə sosial problemlərin həll edilməsinə və insanların həyatının keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, uçot və hesabat sistemi vasitəsilə yaradılan yaxud formalaşdırılan informasiya müxtəlif qruplar tərəfindən müxtəlif məsələlərin həllinə dair qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə edilir.

Digər nəticə ondan ibarətdir ki, uçot və hesabatda əks etdirilən informasiya yalnız iqtisadi nəticələr deyil, eləcə də sosial nəticələrə gətirib çıxarır, yaxud sosial məsələlərə təsir edir. Düzdür, sosial nəticələrin nədən ibarət olduğu bilavasitə hesabatın informasiyasından aydın görünmür. Ancaq ümumisosial məsələlərdə aid olunan ətraf mühitin qorunması, işsizlik, qiymətlərin artması ilə bağlı dövlətin çəkdiyi əlavə xərclər maliyyə hesabatında bilavasitə ayrıca əks etdirilməsi də vergi qoyma mexanizmi vasitəsilə cəmiyyətin həmin xərcləri birbaşa müəssisələrin üzərinə düşür.

Bütövlükdə uçot və hesabatın, xüsusilə də maliyyə uçotu və hesabatının informasiyası təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial mənə daşıyır.

Uçot və hesabat informasiyasının daxili və xarici istifadəçiləri arasında bölgüsü, həmin sistemin fərqləndirilməsi üçün əsas kimi qəbul edilə bilər. Bu yanaşmadan çıxış edərək iki yarım sistemin: maliyyə uçotu və hesabatının və idarəetmə uçotu və hesabatının fərqli və oxşar cəhətlərini izah etməyə çalışırıq. Uçot ədəbiyyatlarında sözügedən məsələ çoxdandır ki, tədqiqat mövzusu və mübahisə obyektı olaraq qalmaqdadır. Araşdırmalar göstərir ki, bu məsələni tətbiq edən müəlliflərin bir çoxu daha çox həmin iki yarım sistem arasındakı oxşarlıqları deyil, fərqləri qabardırlar. Başqa sözlə, onlar göstərilən yarım sistemlər arasındakı fərqlərin izahına daha çox yer verirlər, nəinki, onlar arasındakı oxşarlıqlara. Buradan da belə təsəvvür yaranır ki, mühasibat uçotu və hesabatı bütöv bir sistem kimi idarəetmə uçotu və hesabatı ilə maliyyə uçotu və hesabatının birləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

Məsələyə bu cür yanaşma bir çox səhv yaxud yalnız metodoloji nəticələrə gətirib çıxara bilər və bəzən də gətirib çıxarır. Məsələn, idarəetmə uçotu ilə maliyyə uçotu və hesabatı arasındakı fərqlər izah edilərkən bəzi müəlliflər idarəetmə uçotu sistemində ikili yazılışın mütləq olduğunu qəbul etmirlər. Zənimizcə bu cür mövqe

ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, uçot və hesabatın müvafiq olaraq yuxarıdakı göstərilən iki yarım sistemə parçalanması bilavasitə həmin sistemin verdiyi informasiyanın tərkibindən, məzmunundan və istifadəçilərin müxtəlif olmasının təsirindən baş vermişdir. Mühasibət uçotu və hesabatı sistemi ilkin olaraq idarəetmə məqsədləri üçün meydana gəlmiş və inkişaf etdiyindən o ictimai xarakter daşımamışdır. Natural xarakter daşıyan təsərrüfat şəraitində uçot və hesabat yalnız təsərrüfatın idarə olunması üçün informasiya verməli idi. Bu şəraitdə uçotun hansısa ümumi prinsiplərindən, qaydalarından, hesabatın isə vahid formasından, tərtib edilmə qaydalarından danışmaq olmazdı. Böyük coğrafi kəşflər, dünya təsərrüfat əlaqələrinin meydana gəlməsi, ölkələr arasında əmtəələrin, kapitalın, informasiya texnologiyalarının axını vahid uçot və hesabat sisteminin formalaşmasının ilkin obyektiv şərtləri hesab olunmalıdır. Məhz bu ilkin şərtlərin təsiri altında formalaşan uçot və hesabat sisteminin əsasında ümumiqəbul edilmiş konsepsiya, prinsiplər, standartlar və metodlar durmağa başladı.

Mülkiyyətçinin və idarəedicinin funksiyalarının bölgüsü mühasibat uçotunun əsas vəzifələrindən birini – hesabatın yalnız və heç də idarəetmə aparatına deyil, investorlara, kreditorlara, hökumət orqanlarına təqdim edilməsini ayırmağa imkan verdi. Müasir uçot və hesabat sistemi hansı ki, getdikcə daha çox maliyyə uçotu və hesabatı adını alır, böyük şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı bəzi dəyişikliklərə uğramışdır: a) öz mülkiyyətçilərindən ayrılmış şirkətlər yaradılmışdır; b) səhmdar kapitalı meydana gəlmişdir; c) “fəaliyyətdə olan müəssisə” anlayışı qüvvəyə minmişdir; d) iri fond birjalrı meydana gəlmiş və fəaliyyət göstərir; e) ticarət əlaqələri, kapital axınları, kompyuter texnologiyası daha da genişlənmişdir. Bütün bunlar uçot və hesabatın iki yarım sistemə bölgüsünü sürətləndirmiş və rəsmiləşdirmişdir.

Maliyyə uçotu və hesabatının məqsədi - müəssisənin fəaliyyəti, onun əmlak və maliyyə vəziyyəti barədə dolğun və dürüst informasiya formalaşdırmaqdır. Həmin məqsədin özündən aşağıdakı vəzifələr doğur:

- etibarlı qərarlar qəbul etmək üçün daxili və kənar istifadəçiləri etibarlı informasiya ilə təmin etmək;

Maliyyə və idarəetmə uçotu və hesabatı arasındakı fərqlər

Fərqləndirmə göstəriciləri	Maliyyə uçotu (hesabatı)	İdarəetmə uçotu (hesabatı)
1. Məqsəd	Kənar istifadəçilərin əsaslandırılmış və obyektiv qərarlar qəbul etmələri üçün dürüst informasiynın formalaşdırılması	Müəssisənin rəhbərləri və onu idarədən menecerlər tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, planlaşdırmanın, proqnozlaşdırmanın və nəzarətin həyata keçirilməsi üçün informasiyanın formalaşdırılması
2. İnformasiyanın istifadəçiləri	Kənar və daxili istifadəçilər	Daxili istifadəçilər (rəhbərlər, menecerlər, daxili strukturların rəhbərləri, mütəxəssisləri və müəssisənin digər işçiləri)
3. İnformasiyanın vaxta görə formalaşdırılması	Bilavasitə keçmiş əməliyyatlar və faktlar üzrə informasiya formalaşdırır	Həm keçmiş əməliyyatlar və faktlar üzrə, həm də gələcəkdə baş verəcək əməliyyatlar və faktlar üzrə informasiya formalaşdırır
4. Aparılması və tərtib edilməsinin məcburiliyi (dərc edilməsi)	Aparılması məcburi xarakter daşıyır və hesabat dərc edilməlidir	Aparılması daxili tələblərdən irəli gəlir və məcburidir.
5. İnformasiya formalaşdırılan obyektlər	Bütövlükdə müəssisə üzrə	Müəssisənin struktur bölmələri, məsuliyyət mərkəzləri, xərc mərkəzləri, seqmentlər üzrə və s.
6. İnformasiyanın formalaşdırılması üsulları	Mühasibat uçotu metodunun elementləri əsasında	Mühasibat uçotu metodunun elementləri və digər xüsusi üsullar əsasında (məsələn, statistik, iqtisadi-riyazi üsullar və s.)
7. İnformasiyanın ölçüləri	Əsasən dəyər, qismən də natural və əmək ölçüləri	Bütün ölçülər
8. Xərclər üzrə informasiyanın formalaşdırılması	Xərc elementləri üzrə	Kalkulyasiya maddələri və müxtəlif təsnifat əlamətləri üzrə
9. İnformasiyanın dəqiqlik dərəcəsi	Səndələrə əsaslanan, yoxlanıla bilən dürüst informasiya	Sənədlərə əsaslanan yoxlanıla bilən dürüst informasiya və təqribi, proqnoz xarakterli informasiya
10. İnformasiyanın verilməsinin dövrü	Rüblük və illik	İstənilən dövrdə (illik, rüblük, həftəlik, günlük və s.)
11. Hesabatın verilməsi	Rüblük və illik hesabatların	Hesabatın verilməsi müddətləri

məsi müddətləri	verilməsi müddəti rəsmi orqanlar tərəfindən müəyyən edilir	müəssisənin daxili tələbləri və ehtiyacları əsasında müəyyən olunur
12. Hesabatda əks etdirilən informasiyanın əldə edilmək üçün açıq olması	Bütün istifadəçilər qrupları tərəfindən əldə edilə və istifadə oluna bilər	Kommersiya sirri olduğuna görə yalnız daxili istifadəçilər tərəfindən əldə edilə və istifadə oluna bilər

- müəssisədə baş verən əməliyyatların məqsədyönlü və qanuni olması, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün informasiya formalaşdırmaq;

- təsərrüfat fəaliyyətində mənfi halların qarşısının vaxtında alınması və daxili ehtiyatların aşkara çıxarılmasına imkan verə biləcək informasiya formalaşdırmaq.

Sadalanmalar müəssisənin struktur bölmələrinə deyil, bütövlükdə müəssisəyə aiddir.

İdarəetmə uçotu və hesabatının məqsədi-müəssisə idarə heyətinə, onun struktur bölmələrinin rəhbərlərinə planlaşdırmanı, nəzarəti və idarəetməni həyata keçirmək üçün zəruri informasiya formalaşdırmaq və təqdim etməkdir. İnformasiyanın istifadəçiləri barədə biz bir qədər əvvəl ətraflı bəhs etmişdik. Lakin yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, bəzi iqtisadçılar maliyyə uçotu və hesabatının formalaşdırıldığı informasiyanın yalnız kənar istifadəçilər, idarəetmə uçotu və hesabatının verdiyi informasiyanın isə daxili istifadəçilər tərəfindən istifadə olunduğunu vurğulayırlar. Əlbəttə məsələnin bu cür qoyuluşu ilə razılaşdırmaq olmaz. Maliyyə uçotu və hesabatının informasiyası təkcə kənar istifadəçilər deyil, eyni zamanda müəssisənin heyəti tərəfindən istifadə edilir. İlk növbədə müəssisənin rəhbərliyi, mühasibatlıq və digər adlı bölmələr müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, ləğvilik səviyyəsini, rentabellik göstəricilərini, işgüzar və bazar aktivliyini geniş təhlil edir və hesabatla əlavədə (qeydlərdə) kənar istifadəçilərə təqdim edir. Eyni zamanda həmin təhlilin nəticəsində müəssisənin özü tərəfindən lazımi taktiki və strateji qərarlar qəbul edilir. Bununla əlaqədar uçot mütəxəssisləri arasında kök salmış belə bir müddə ilə də razılaşmaq olmaz ki, taktiki və strateji qərarlar yalnız idarəetmə uçotu və hesabatı əsasında qəbul edilir.

Bir sıra iqtisadçılar maliyyə uçotu və hesabatının aparılması və tərtib edilməsinin məcburi xarakter daşdığını, idarəetmə uçotu və hesabatı üzrə isə belə məcburiyyətin olmadığını vurğulayırlar. Bu mövqe ilə də razılaşmaq qeyrimümkündür. Məsələn bundadır ki, maliyyə uçotu və hesabatının aparılması və tərtib edilməsi müvafiq orqanların işləyib hazırlanmış olduğu normativ aktlara uyğun olaraq həyata keçirilir. Yalnız buna görə maliyyə uçotu və hesabatının məcburi xarakter daşmasını söyləmək düzgün olmazdı. Bu məcburiyyət ilk növbədə müəssisənin özünüreklam məqsədi daşıyır, investisiyalar cəlb etmək üçün özünü yaxşı donda göstərmək məqsədi güdür. Bu zaman müəyyən prinsiplərə, qaydalara və standartlara əməl edilməsi isə informasiyanın hər cür istifadəçi tərəfindən eyni zamanda başa düşülməsi yaxud interpretasiya edilməsi zəruriliyindən irəli gəlir. İdarəetmə prosesində baş vermiş və ya da baş verən məlumatların informasiya şəklində salınması da məcburi xarakter daşıyır və sonra həmin informasiya bir çox hallarda maliyyə uçotu və hesabatının formalaşdırdığı informasiyanın bazası rolunu oynayır. Məsələn, əgər müəssisə xərclərin baş verilməsi ilə bağlı bütün informasiyanı başdanbaşa, fasiləsiz qaydada uçota almasa, onda müəssisə üzrə bütövlükdə maliyyə nəticələrini maliyyə uçotu və hesabatında əks etdirmək qeyri-mümkün olardı.

Maliyyə uçotu və hesabatında informasiyanın yalnız dəqiq və dürüst, idarəetmə uçotu və hesabatında isə təqribi olması və birinci halda informasiyanı sənədlərlə, ikinci halda isə sənədlər olmadan da formalaşdırıla bilməsini təsdiq edənlərlə razılaşmaq olmaz. Əgər maliyyə və idarəetmə uçotu vahid bir sistemin-mühasibat uçotunun-tərkib hissəsini təşkil edirlərsə, onda necə ola bilər ki, birincinin məlumatları sənədlərlə təsdiq olunmalı, ikincidə isə bunun məcburi olmaması vurğulanır.

Bütövlükdə maliyyə uçotu və hesabatı ilə idarəetmə uçotu və hesabatı arasında səthi fərqlərin əsassız şəkildə ciddi fərqlər kimi qəbul edilməsi idarəetmə uçotu və hesabatının ikinci plana keçirilməsi demək olardı, bu da müəssisələr üçün bir sıra neqativ nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Maliyyə uçotu və hesabatı ilə idarəetmə uçotu və hesabatının formalaşdırdığı informasiya arasında çoxlu oxşar cəhətlər vardır:

- hər iki yarım sistemdə informasiyanın formalaşdırılması vahid ümummetodoloji prinsiplər, metodlar arasında həyata keçirilir;
- hər iki yarım sistemin formalaşdırdığı informasiya müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini natural və dəyər ifadəsində, başqa sözlə, miqdar və maliyyə ifadəsində əks etdirir;
- hər iki yarım sistemin formalaşdırdığı informasiyanın əsasında baş vermiş hadisə və faktlar barədə olan ilkin məlumatlar durur;
- bir yarım sistemin formalaşdırdığı informasiya digərinin formalaşdırdığı informasiyanın reallığını təsdiq edir;
- hər iki yarım sistemin formalaşdırdığı informasiya müəssisənin vahid məqsədinə-mənfəətlə və rentabelli işləməsinə xidmət edir.

Hər bir şeyin mahiyyəti və məzmunu onun yerinə yetidriyi funksiya yaxud funksiyaların məcmusu ilə xarakterizə olunur. Bu mənada maliyyə hesabatının mahiyyəti və funksiyalarını açıqlamağa çalışaq.

Sübüt etməyə ehtiyac yoxdur ki, maliyyə hesabatı maliyyə uçotu ilə eyni zəncirin ardıcıl həlqələridir, biri digərini şərtləndirir və tamamlayır. Bu yarım sistemin məqsədini biz yuxarıda kifayət qədər geniş açıqladıq.

Maliyyə hesabatının mahiyyətini açıqlamaq üçün belə bir suala cavab vermək düzgün olardı. Maliyyə hesabatında nə əks etdirilir? Bu sualın cavabı ilk baxışdan çox sadədir. Maliyyə hesabatında maliyyə informasiyası əks etdirilir. Lakin onun istifadə edilməsi mütləq müəyyən iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Əlbəttə bu iqtisadi nəticələrin nədən ibarət olacağını əvvəlcədən bilmək və demək çətindir. Buna görə də onların təzahür formaları mübahisəlidir.

Maliyyə hesabatında əks etdirilən informasiyanın tərkibi və məzmunu maliyyə hesabatının mahiyyətinin açıqlanmasında mühüm rol oynayır. Hesabat ilə informasiyanın mahiyyəti və məzmun baxımından eyni olub-olmaması məsələsinin dəqiqləşdirilməsi də tədqiq edilən problemə aydınlıq gətirə bilər. Zənnimizcə hesabat ilə informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi forma ilə məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi kimidir. Ümimiyyətlə hesabat-informasiyanın müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmək üçün təqdim edilməsi formasıdır. Həmin formanın məzmunu informasiyasıdır. İnformasiya

özündə müəyyən iqtisadi, sosial, psixoloji, etik münasibətləri kəmiyyət halında xarakterizə edir. Burada kəmiyyət dedikdə biz ilk növbədə həmin münasibətlərin dəyərdə, pulla qiymətləndirilmiş ifadəsini nəzərdə tuturuq. Bu baxımdan zənnimizcə uçot ədəbiyyatlarında hesabatə verilən təriflərin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Söhbət ondan gedir ki, iqtisadçıların əksəriyyəti – istər keçmiş SSRİ dövründə, istərsə də hazırkı dövrdə hesabatə müxtəlif cür tərif verirlər. Həmin təriflərdə hesabatə forma və məzmunun vəhdəti baxımından yanaşılır, ona müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini, əmlak və maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini xarakterizə edən yaxud əks etdirən göstəricilər sistemi kimi baxılır. Məsələn, professor Q.R.Rzayev mühasibat (maliyyə) hesabatını xarakterizə edərək yazır: “Mühasibat hesabatı müəssisənin əmlak və maliyyə göstəricilərinin xarakterizə edən, hesabat dövründə bütün təsərrüfat fəaliyyəti əməliyyatlarının uçotda əks olunması nəticələrini yekunlaşdırmaqla, qəbul olunmuş uçot modelinə uyğun olaraq idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasında istifadə ediləcək informasiya sisteminin yaradılmasını təmin edir”.

Prof. S.M.Səbzəliyev isə mühasibat (maliyyə) hesabatına birbaşa tərif verməmiş, onun ümumi əlamətini göstərmişdir: “Hesabatda müəssisənin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə nəticələri haqda məcmu məlumatlar öz əksini tapır”.

Professor V.D.Novodvorskinin redaktorluğu altında dərc edilmiş “Теория бухгалтерского учета” adlı dərs vəsitində formula edilmiş fikrə görə mühasibat hesabatı “... hesabat dövrü ərzində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən mühasibat uçotunun bir-biri ilə əlaqəli olan göstəricilər sistemidir”.

Digər dərs vəsaitində də hesabat eyni mənalı tərif verilir: “Hesabat təşkilatın hesabat dövründə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər sistemidir”.

Gətirilmiş bütün təriflərdə mühasibat (maliyyə) hesabatının ümumi bir əlaməti göstərilir – hesabat dövrü ərzində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən yaxud əks etdirən göstəricilər sistemidir. Gətirilmiş təriflərin heç birində bizim yuxarıda qeyd etdiyimiz forma və məzmunun əlaqəsi açıqlanmır. Müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, hesabatda verilmiş göstəricilər sistemi özlüyündə

müəssisənin istehsalat – təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirmir. Burada müəssisənin və onun hesabatının yalnız təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri ilə xarakterizə edilməsi düzgün deyildir. Çünki müəssisə ilk növbədə resurslara malikdir, nəticələr isə həmin resursların istifadəsindən yaranır. Deməli, hesabata tərif verilərkən müəssisənin malik olduğu resursların adının çəkilməməsi onun formasını və məzmununu tam açıqlamağa imkan vermir. Bundan əlavə, müəssisənin resursları yalnız onun özünün vəsaitləri hesabına yaranmır. Odur ki, zənnimizcə məsələnin bu tərəfinin də verilmiş təriflərdən kənarada qalması onları nəzəri-metodoloji baxımdan kasıblaşdırır.

Gətirilmiş təriflərin bəzilərinə, eləcə də digər müəlliflərin əsərlərində verilmiş təriflərdə mühasibat (maliyyə) hesabatının mühasibat uçotu ilə üzvü vəhdət təşkil etməsi göstərilmir. Başqa sözlə, hesabatın mühasibat uçotunu məlumatları əsasında tərtib edilməsi barədə heç nə deyilmir.

Göstərilən çatışmazlıqların bəziləri V.V.Kovalyov və V.V.Patrovun “Как читать баланс” adlı kitabında qismən aradan qaldırılmışdır. Müəlliflər adı çəkilən kitabda mühasibat hesabatını belə təsvir edirlər: “Mühasibat hesabatı mühasibat uçotunun məlumatları əsasında müəyyən edilmiş formada təşkilatın əmlak və maliyyə vəziyyəti barədə və onun təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumatların vahid sistemidir”. Bu tərifdə mühasibat hesabatı təkcə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən məlumatlar sistemi kimi deyil, eyni zamanda müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən vahid məlumatlar sistemi kimi təsvir olunur. Bu tərifin əvvəlki təriflərdən üstünlüyü həm də ondan ibarətdir ki, burada hesabat özündə göstəricilər sistemini deyil, məhz məlumatlar sistemin xarakterizə edən göstəricilər sistemi kimi xarakterizə olunur, eləcə də mühasibat uçotu ilə mühasibat hesabatının qarşılıqlı vəhdət təşkil etdiyi vurğulanır.

Bəhliklə V.V.Kovalyovun və V.V.Patrovun hesabata verdiyi tərifdə forma və məzmunun əlaqəsi aydın görünür. Lakin müəlliflərin hesabatı informasiya əks etdirən sistem kimi deyil, məlumatları əks etdirən sistem kimi təqdim etməsi həmin tərifin çatışmamazlıqlarından birini göstərir. Bu tərifin də ən böyük çatışmamazlığı yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıq hesab olunmalıdır. Yəni mühasibat yaxud maliyyə hesabatı

müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, likvidlik səviyyəsi barədə göstəriciləri əks etdirmir, həmin və digər göstəricilərin hesablanması üçün informasiyanı əks etdirir. Qeyd edək ki, V.V.Kovalyovun və V.V.Patrovun mühasibat hesabatına verdiyi tərif əslində Rusiya Federasiyasının “Təşkilatın mühasibat hesabatı” adlı 4/99 sayılı PBU-dan götürülmüşdür.

“Mühasibat uçotu” haqqında 1995-ci ildə qəbul edilmiş Qanunda mühasibat (maliyyə) hesabatı belə təsvir edilirdi: “Müəssisənin hesabat dövründəki (ay, rüb, il) mühasibat (maliyyə) hesabatı uçot prosesinin yekun mərhələsidir. Orada əmlakın, dövrüyyə vəsaitlərinin, qeyri-maddi aktivlərin və ümumən balans maddələri üzrə aktiv və passivlərin hərəkəti, maliyyə vəziyyəti və təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri... əks etdirilir”.

“Mühasibat uçotu” haqqında həmin Qanunda mühasibat (maliyyə) hesabatına verilmiş tərif yaxud adı çəkilən bəzi müəlliflərin verdiyi tərifdən daha dolğun və məzmunlu idi. Lakin yixarıda sadalanan çatışmamazlıqların bir çoxu bu tərifə də xasidi və ona görə də biz onların üzərində bir daha dayanmayacağıq.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi 18 aprel 2006-cı il tarixində İ-38 nömrəli əmrə təsdiq edilmiş “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” kommersiya təşkilatları üçün hazırlanmış 1 nömrəli Milli Mühasibat Uçotu Standartında (MMUS) da maliyyə hesabatına verilən tərifdə uğurlu və dəqiq hesab etmək olmaz. Buna yəqinlik hasil etmək üçün adı çəkilən Standartın 10-cu maddəsinə nəzər salaq: “Maliyyə hesabatları müəssisə tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların və maliyyə vəziyyətinin strukturlaşdırılmış maliyyə təqdimatıdır”.

Əvvəla qeyd edək ki, bu tərif MHBS 1-in 1997-ci il redaktəsindən götürülmüş və təhrif edilmiş şəkildə verilmişdir. Həmin redaktədə maliyyə hesabatına verilən tərif rusca belə ifadə edilmişdir: “Финансовая отчетность представляет собой структурированное представление финнсового положения и операций, осуществляемых компанией”. Həmin tərifin azərbaycan dilində tərcüməsi yəqin bu şəkildə ifadə oluna bilər: “Maliyyə hesabatı maliyyə vəziyyətinin və şirkət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların strukturlaşdırılmış təqdimatıdır”.

MMUS 1-də “maliyyə təqdimatıdır” ifadəsinnin yersiz olduğu və heç bir mənə yükü daşmadığı aydın görünür. MMUS 1-də verilən tərifin MHBS 1-in köhnə redaktədən götürülməsinə ehtiyac yox idi. Çünki 2004-cü ildə MHBS 1-in yeni redaktəsi dərc edilmişdir. MHBSŞ köhnə redaktənin nöqsanlı olması ucundan onu bir qədər dəyişdirməyə məcbur olmuşdur.

Yeni redaktədə maliyyə hesabatı belə təsvir edilir: “Maliyyə hesabatı təşkilatın maliyyə vəziyyəti və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim edilməsidir”. MHBS 1-in köhnə redaktəsi ilə yeni redaktəsi arasında sözügedən məsələ üzrə fərq yalnız “şirkət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatlar” anlayışının “təşkilatın fəaliyyətinin maliyyə nəticələri” anlayışı ilə edilməsi olmuşdur. Bu isə prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, MHBS 1-in həm köhnə, həm də yeni redaktəsində maliyyə hesabatının mahiyyəti də kifayət qədər açıqlanmamış qalmışdır. Burada maliyyə hesabatı müəssisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətini maliyyə nəticələrini əks etdirən cədvəl mənasında təsvir edilmişdir. Həmin təriflər nə forma, nə də məzmun baxımından maliyyə hesabatını tam xarakterizə etmir.

Zənnimcə maliyyə hesabatına verilən tərif ilk növbədə hesabatın mahiyyət, məzmun tərəfini kifayət qədər dürüst açıqlamalı, onun formasını və təyinatını yığcam şəkildə göstərməlidir. Məsələn, nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərinin öyrənilməsi bu sahədə olan tədqiqatların, ayrı-ayrı müəlliflərinin fikirlərinin, normativ sənədlərin, beynəlxalq standartların ümumiləşdirilməsi əsasında biz maliyyə hesabatına aşağıdakı tərfi verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

Maliyyə hesabatı-iqtisadi qərarlar qəbul etmək məqsədilə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin nəticələrini izləmək və təhlil etmək üçün mühasibat uçotunun məlumatları əsasında formalaşdırılaraq istifadəçilərə lazım olan informasiyanın müəyyən formada (qaydad) əks etdirilməsi üsuludur.

Bu tərifin əvvəlki təriflərdən fərqi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tərifdə hesabatın tərtib edilməsinin məqsədi vurğulanır. Məqsəd isə ümumiyyətlə maliyyə hesabatının mövcudluğunu şərtləndirir. Yəni tərtib edilməzdən

əvvəl onun qarşısındakı məqsəd müəyyən edilməzsə onun mövcudluğu da lazım gəlmir;

2. Təbiidir ki, iqtisadi qərarları maliyyə hesabatı hazır göstəricilər şəkilində vermir, o müəssisənin nə maliyyə nə də maliyyə nəticələrini müəyyən etmir. Orada verilən informasiyanı müəyyən şəkildə təhlil etməklə iqtisadi qərarlar qəbul etmək mümkün olur. Deməli daim dəyişən, dinamik bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin əmlakı və maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini müəyyən etmək, daha doğrusu, təhlil etmək və izləmək üçün istifadəçilərə informasiya lazımdır. Odur ki, maliyyə hesabatında əksər müəlliflərin göstərdiyi kimi, əmlak və maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri deyil, onların göstəricilərini hesablamaq, təhlil etmək və onlar üzərində müşahidə aparmaq üçün zəruri olan informasiya əks etdirilir. Tərif məhz bu konsepsiya üzərində qurulmuşdur;

3. Tərifdə maliyyə hesabatına göstəricilər sistemi kimi deyil, istifadəçilər üçün lazım olan informasiyanın müəyən formada və qaydalarda formalaşdırılması üsulu kimi baxılır. Bu da hesabatın deyil, hesabatda əks etdirilən informasiyanın müəyyən metodoloji prinsiplərə, qaydalara və standartlara uyğun olaraq formalaşdırılması zəruriliyini göstərir.

4. Maliyyə hesabatına tərəfimizdən verilən tərif onun nəzəri-metodoloji baxımdan maliyyə uçotu ilə deyil, məhz mühasibat uçotu ilə vəhdət təşkil etdiyini göstərir. Başqa sözlə, maliyyə hesabatında əks etdirilən informasiya təkcə sırf maliyyə uçotunun məlumatları əsasında deyil, vahid sistem adlandırdığımız mühasibat uçotunun məlumatları əsasında formalaşdırılır.

Maliyyə hesabatında əks etdirilən informasiyanın istifadəçiləri üçün faydalı olmasını sübut etməyə ehtiyac duyulmur. Lakin istehlak olunan maddi nemətlərdən, sərvətlərdən fərqli olaraq “informasiya” adlanan sərvətlərin faydalı olub-olmamasını fiziki və kimyəvi üsullarla sübut oluna bilməz. Odur ki, uçot və hesabat sistemində informasiyanın faydalılığının atributu kimi onun keyfiyyət xarakteristikaları qəbul edilir. İnformasiyanın keyfiyyət xarakteristikası isə müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə edilir.

Maliyyə hesabatının informasiya deyildiyi kimi müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin, maliyyə nəticələrini düzgün təhlil etmək və obyektiv nəticələrə gəlmək, müxtəlif istiqamətlərdə müqayisələr aparmaq üçün istifadə edilir. Son nəticədə isə iqtisadi qərarlar qəbul edilir. Aydındır ki, eyni bir uçot və hesabat obyektı yaxud elemnti barədə formalaşdırılan informasiya tətbiq edilən qaydalardan, üsullardan və metodlardan asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Bu da ona gətirib çıxara bilər ki, həmin informasiya istifadəçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə başa düşülə və şərh oluna bilər, və deməli fərqli iqtisadi qərarların qəbul edilməsinə səbəb olar. Ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq edilən uçot və hesabatın informasiyasının formalaşdırılmasının müxtəlif qaydalarının tətbiqi, məhz eyni məzmunu malik obyektin dəyəri barədə müxtəlif məbləğ yaradır. Məsələn, əgər eyni növbədə olan və eyni gücə malik kompyuterin ilkin 800 ABŞ dolları təşkil edirsə və onun artıq 2 il istismar müddətində yığılmış amortizasiya məbləği 400 ABŞ dolları təşkil edirsə, onun qalıq dəyəri ABŞ hesabat qaydalarına əsasən 300 ABŞ dolları, Azərbaycan hesabat qaydalarına əsasən isə 400 ABŞ dolları təşkil edəcəkdir. Burada hesablaşmanın səhv aparılmış olduğundan söhbət gedə bilməz. Sadəcə olaraq səbəb ondan ibarətdir ki, ABŞ-da, eləcə də digər ölkələrdə əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri balansda ilk dəyəri yığılmış amortizasiya və qiymətdən düşmədən olan zərər azalmaqla əks etdirildiyi halda, Azərbaycanda qalıq dəyəri əsas vəsait obyektinin ilk dəyərindən yalnız yığılmış amortizasiyanı çıxmaqla müəyyən olunur. Lakin investor, kreditor yaxud digər istifadəçi eyni obyekt barədə balansda eyni məbləği görməli və təhlil etməlidir. Bu isə məkan və zamandan asılı olmayaraq vahid metodoloji prinsiplərin, qaydaların və standartların tətbiqini tələb edir.

1.2. Maliyyə hesabatlarının formalaşdırılmasının ümummetodoloji prinsipləri

Bütövlükdə uçot və hesabatın, o cümlədən, maliyyə uçotu və hesabatının konseptual əsaslarının elementləri içərisində ingilis-amerikan uçot məktəbində, son zamanlar isə rus iqtisadçıları arasında uçotun postulatları, prinsipləri, tələbləri və texnikasını qeyd edirlər. Bunlar birlikdə uçot və hesabat sistemində istifadəçilərin

tələbatlarını ödəyə biləcək informasiyanın hazırlanması imkanlarını təmin edir. Postulatlar mühasibat uçotu sisteminin mövcud olduğu yaxud fəaliyyət göstərdiyi ən ümumi şərtləri müəyyən edir. Həmin postulatların formalaşdırılmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu baxımdan Amerika mütəxəssislərinin M.Munitsin rəhbərliyi altında 1961-ci ildə dərc edilmiş tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. M.Munits 3 qrup postulat təklif etmişdir:

- ətraf varlığın ümumiqtisadi və siyasi şəraitlərindən irəli gələn postulatlar – özlüyündə mühasibat uçotunun təbiətindən və mahiyyətindən irəli gələn postulatlar (beş postulat; kvantifikasiyalaşdırma, mübadilə, müəssisələr, vaxt dövrü, ölçü vahidi);

- (dörd postulat; maliyyə hesabatı, bazar qiymətləri, müəssisələr, hipotetiklik);

- imperativlər (beş postulat: fasiləsizlik, obyektivlik, ardıcılıq, istifadə edilən pul vahidinin sabitliyi, təqdimedilmənin analitikliyi).

Qeyd edək ki, M.Munits tərəfindən təklif edilən postulatların bəziləri mücərrəd xarakter daşısa da, onların əksəriyyəti uçot və hesabat sisteminin əsasında duran, onun metodoloji prinsiplərini müəyyən edən ən ümumi yolverilmələrdir, yaxud çərçivələrdir.

Prinsiplər postulatlara nisbətən konkretdir. Onlar sübuta ehtiyacı olmadan uçot və hesabatın təşkil edildiyi və aparıldığı bütün ölkələr tərəfindən qəbul edilir və onların qanunvericilik aktlarında öz əksini tapır. Həmin prinsiplər Beynəlxalq standartların hazırlanması zamanı təməl kimi, yaxud ilkin müddəa kimi götürülür. Başqa sözlə, prinsiplər istər uçotun, istərsə də hesabatın müvafiq olaraq aparılması və tərtib olunmasına yanaşmanın ümumi qaydalarını, çərçivələrini formalaşdırır. Prinsiplər, deyildiyi kimi, normativ sənədlərdə təsbit edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul edilmiş «Mühasibat uçotu» haqqında Qanunda aşağıdakı dörd prinsip təsbiq edilmişdi: 1) mühasibat uçotunun fasiləsizliyi; 2) mühasibat uçotu hesablarının tətbiqi; 3) təsərrüfat fəaliyyətində ehtiyatlılığın təmin edilməsi; 4) qiymətləndirmənin təmin edilməsi. Ölkənin 1 sayılı MMUS-da isə aşağıdakı prinsiplər sadalanır: 1) müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi; 2) hesablama

metodu; 3) təqdim edilmənin ardıcılığı, 4) əhəmiyyətlik və ümumiləşdirmə; 5) qarşılıqlı əvəzetmə; 6) müqayisəli informasiya.

Bu prinsiplər tamamilə MHBS 1-də təsdiq edilmiş prinsiplərlə eynidir. Əlbəttə bunu müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ölkənin milli uçot və hesabat sisteminin beynəlxalq uçot standartlarına və praktikasına uyğunlaşdırılmasında vahid prinsiplərə əməl edilməsi mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, vahid prinsiplər əsasında formalaşdırılan uçot və hesabat sisteminin ölkədə biznesin inkişafı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi, uçot kadrlarının dünya ölkələrində işləyə bilmələri üçün çox böyük iqtisadi, sosial və siyasi əhəmiyyəti vardır.

Uçot və hesabatın nəzəri-metodoloji problemlərini araşdıran iqtisadçı alimlər və praktiklər daha çox prinsiplərin olduğunu vurğulayırlar. Məsələn, yuxarıda adları çəkilən müəlliflər (V.V.Kovalyov və V.V.Patrov) on bir prinsipin adını çəkirlər: qeydiyyat prinsipi; məlumatların tam əks etdirilməsi prinsipi; məlumatların uçot və hesabat sistemində vaxtında əks etdirilməsi və istifadəçilərə vaxtlı-vaxtında təqdim edilməsi prinsipi; ehtiyatlılıq prinsipi, yəni uçot və hesabatda gəlirlər və aktivlərdən daha çox xərcləri və öhdəlikləri tanımağa hazır olmaq və bununla da gizli ehtiyatların yaranmasına yol verənməmək; analitik və sintetik uçot məlumatlarının bir-birinə zidd olmaması prinsipi, məzmunun forma üzərində üstünlüyü prinsipi; bütövlük və rasionallıq prinsipi, yəni mühasibat uçotunun təşkilat çərçivəsində onun (təşkilatın) həcmindəna asılı olmayaraq (a) baza prinsipləri üzrə vahid bütövlük təşkil etməsi və (b) effektivlik tələbindən irəli gəlməklə yaradılması və fəaliyyət göstərməsi; verifikasiyalaşdırma prinsipi, yəni əməliyyatların və məlumatların yoxlanıla bilməsi; identifikasiyalaşdırma prinsipi, təsərrüfat həyatının istənilən faktının birmənalı olaraq müəyyən dövr ilə və yaxud vaxt anı ilə uyğunlaşdırılması; dürüstlük və vicdanlılıq prinsipi, yəni uçot və hesabat məlumatlarının idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı tam istifadə edilə bilməsi və onlara arxalana bilmək; uyğunluq prinsipi, yəni maliyyə nəticəsini müəyyən edən zaman gəlirlərin həmin gəlirləri şərtləndirən xərclərlə uyğunlaşdırılması.

Təbiidir ki, uçot və hesabat sistemində informasiyanın formalaşdırılması zamanı adı çəkilən müəlliflərin sadaladığı tələblərin hamısına əməl edilməsi mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir və real praktikada onlara əməl edilir də. Lakin sadalanan müəddəaların içərisində maliyyə hesabatının təməl prinsipləri hesab edilən fasiləsiz fəaliyyət, hesablama metodu, əhəmiyyətlik, ardıcılıq kimi prinsiplərin adı çəkilmir. Digər tərəfdən, müəlliflərin prinsip kimi qəbul etdiyi bəzi bəndlər metodoloji xarakterli deyildir. Onların bəziləri daha çox formalaşdırılan informasiyanın keyfiyyətini xarakterizə etmək üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, məlumatların tam və vaxtında əks etdirilməsi, istifadəçilərə vaxtlı-vaxtında çatdırılması, verifikasiyalandırılması; dürüstlük və vicdanlılıq kimi bəndlərin prinsiplər səviyyəsinə qaldırılmasını çətin ki, metodoloji əsaslar kimi qəbul etmək mümkün olsun. Bunu bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, sonuncu sadalananların uçot və hesabat informasiyasının formalaşdırılması prinsipləri olmasını təkcə V.V.Kovalyov və V.V.Patrov israr etmir. Bunu professor Y.V.Sokolovun redaktəsi altında dərc edilmiş «Бухгалтерский учет» adlı dərsliyin müəllifləri, daha doğrusu məhz professor Y.V.Sokolovun özü də qəbul edir.

Bəllidir ki, ümumqəbul edilmiş prinsiplər həm uçot, həm də hesabat informasiyasının formalaşdırılmasının əsasında durur. Ancaq yəqin ki, müəssisənin təsərrüfat həyatında baş vermiş bütün faktların maliyyə hesabatında əks etdirilməsi vacib deyildir. Uçotun formalaşdırdığı informasiyanın hansı hissəsinin maliyyə hesabatında əks etdirilməsi vacib deyildir. Uçotun formalaşdırdığı informasiyanın hansı hissəsinin maliyyə hesabatında əks etdirilməsi birinci növbədə istifadəçilərin tələbləri nəzərə alınmaqla, ikinci növbədə isə informasiyanın formalaşdırılmasının nə dərəcədə səmərəli olması ilə şərtlənməlidir.

Məlumatların vaxtında əks etdirilməsi və istifadəçilərə vaxtlı-vaxtında çatdırılmasının da informasiyanın formalaşdırılmasının metodologiyasına daxil yoxdur. Deyilənlər uçot və hesabatın vəzifəsi kimi qəbul edilə bilər, prinsipləri kimi yox. Əgər informasiya vaxtında əks etdirilmirsə və istifadəçilər ondan müəssisənin maliyyə vəziyyətini və maliyyə nəticələrini təhlil etmək imkanına malik olmursa, onda bunu prinsipə əməl edilməməsi kimi deyil, müəssisədə uçot və hesabatın

düzgün və səmərəli təşkil edilməməsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. İnformasiyanın tamlığı vaxtında əks etdirilməsi və istifadəçilərə çatdırılması təşkilatı məsələlər çərçivəsinə aiddir və hər bir konkret müəssisədə uçot və hesabat sisteminin qurulması zamanı nəzərə alınmalıdır.

İnformasiyanın dürüst olması, onun keyfiyyət xarakteristikası ilə bağlıdır. Çünki, dürüstlük səviyyəsi qəbul edilən iqtisadi qərarların əsaslandırılmış olub-olmamasını şərtləndirir.

Verifikasiyanın prinsip kimi götürülməsi məsələsini də prinsip dərəcəsinə qaldırmaq zənnimizcə prinsipin nəzəri-metodoloji əhəmiyyətini azaltmaq deməkdir. Verifikasiya informasiyanın yoxlanıla bilməsini göstərir. Aydındır ki, əgər mühasibat uçotu sistemində bütün faktlar və hadisələr qeydiyyatdan keçirilsə, onda onların əsasında formalaşdırılan informasiya da yoxlanıla bilən olacaqdır. Həm də informasiyanın yoxlanıla bilən olması onun keyfiyyətli olmasına, faydalı ola biləcəyinə, obyektivliyinə dəlalət edir.

Beləliklə, bəzi müəlliflərin informasiyanın keyfiyyət xarakteristikalarına aid edilə biləcək göstəricilərin yaxud formulirovkaların, habelə uçot vəzifələri kimi qəbul edilə biləcək müddəaların uçot və hesabatın prinsipləri səviyyəsinə qaldırması cəhdləri qəbul oluna bilməz və əbəsdir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, MHBS 1-də və MMUS 1-də prinsip kimi altı yol vermə, yaxud ehtimal götürülmüşdür. Onların bəzilərini ardıcıl olaraq nəzərdən keçirək.

Fəaliyyətin fasiləsizliyi. Bu prinsip ilkin olaraq ABŞ-ın qanunvericilik aktlarında yer tapmış, sonradan digər ölkələrdə də qəbul edilmişdir. Fasiləsiz fəaliyyət prinsipi MHBS 1-də maliyyə hesabatının tərtib edilməsinin ilkin metodoloji prinsipi kimi qəbul edilmişdir. Bu prinsip ölkəmizin MMUS 1-də eynilə qəbul olunmuşdur.

MHBS 1-ə görə maliyyə hesabatını tərtib edərkən təşkilatın rəhbər təşkilatın öz fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə borcludur. Orada qeyd edilir ki, bir sıra hallar istisna olunmaqla maliyyə hesabatı mütləq qaydada fəaliyyətin fasiləsizliyi yolverilməsi (prinsipi) əsasında tərtib edilməlidir. Maliyyə hesabatı fəaliyyətin fasiləsizliyi yolverilməsi əsasında tərtib edilmədikdə MHBS 1-ə görə bu

fakt mütləq qaydada açıqlanmalıdır. Bununla yanaşı, təşkilat tərəfindən hesabatın tərtib olunduğu digər əsas və onun fasiləsiz fəaliyyət göstərməməsinin səbəbini açıqlamalıdır.

Göründüyü kimi, maliyyə hesabatının fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi əsasında tərtib edilməsi və bu prinsipdən müəssisənin hansı hallarda imtina edə biləcəyi MHBS 1-də dəqiq göstərilmiş və beynəlxalq standartları tətbiq edən təşkilat və müəssisələr üçün məcburi xarakter daşıyır.

MHBS 1-də və MMUS 1-də başlıca prinsiplərdən biri kimi hesablama metodu götürülmüşdür. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisə, təşkilat maliyyə hesabatını, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında informasiya istisna olmaqla, hesablama metodu qaydasını tətbiq etməklə tərtib etməlidir. Bu prinsip uçot və hesabatın doğrudan da vacib prinsiplərindən biridir. Hesablama metodu, debitor və kreditor borclarının yaranması anında informasiya əldə etməyə imkan verir. Çünki bu borcların, yaxud öhdəliklərin yaranması dərhal müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətinin dəyişilməsinə, tədiyyə qabiliyyəti göstəricilərinin yaxşılaşması, yaxud pisləşməsinə gətirib çıxarır. Bütövlükdə hesablama metodu müəssisənin fiziki və hüquqi şəxslərlə qarşılıqlı münasibətlərinin yarandığını göstərir ki, bu da təkcə iqtisadi məsələ olmayıb, həm də sosial, psixoloji, etik münasibətləri formalaşdırır. Əgər debitor və kreditor borclarını mühasib yalnız onların ödənildiyi anlarda əks etdirsəydi, onda maliyyə hesabatındakı informasiyadan müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini, onların necə dəyişdiyini müəyyən etmək mümkün olmazdı. Əslində bu da maliyyə hesabatının tərtib edilməsi məqsədlərindən kənarlaşmaq demək olardı.

Təqdim edilmənin ardıcılığı maliyyə uçotu və hesabatı informasiyasının keyfiyyət xarakteristikasından biri hesab olunur. Bu tələbin mövcudluğu bilavasitə maliyyə hesabatında formalaşdırılan informasiya qarşısında qoyulan məqsədlə bağlıdır. Belə ki, deyildiyi kimi, maliyyə hesabatındakı informasiyanın başlıca məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında elə informasiya təqdim etməkdir ki, həmin informasiya geniş istifadəçilər kütləsinə onların iqtisadi qərarlar qəbul etdiyi zaman

faydalı olsun. Əgər istifadəçilər qərarları bir neçə hesabat dövrünün informasiyasını təhlil etmək və öyrənmək əsasında qəbul edirsə, deməli hesabatda əks etdirilən informasiya həm formalaşdırılmasının tətbiq olunduğu üsullar, metodlar, həm də təsnifat nöqteyi-nəzərindən ardıcıl eyni olmalıdır. Başqa sözlə, bu o deməkdir ki, müəssisənin mülkiyyətçiləri, yaxud administarsiyası tərəfindən maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin hesablanması zamanı tətbiq olunan metodlar və üsullar onun uçot siyasətində dəyişilmədən ildən-ilə təkrarən istifadə olunmalıdır. Əks halda uçotun formalaşdırdığı və maliyyə hesabatında əks etdirilən informasiya təhlil və integrasiya, ilk növbədə isə müqayisə üçün yararlı ola bilməz.

Təbiidir ki, uçot siyasətində qəbul edilmiş metodların və üsulların ildən-ilə istifadə edilməsi zəruriliyi onların dəyişilməzliyi anlamına gəlmir.

Həm MHBS 1-də, həm də MMUS 1-də uçot qaydalarının və prosedurlarının dəyişilməsinə yol verilir. Lakin həmin sənədlərdə dəyişikliklərin nə ilə bağlı olmasının uçot siyasətində və təqdim edilən maliyyə hesabatında açıqlanması tələb olunur. Bütün hallarda uçot qaydaları və prosedurlarının dəyişilməsini şərtləndirən amillərin aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur.

- normativ sənədlər (standartlar, qaydalar) bu və ya digər uçot prosedurunun hesabat elementlərinin təsnifatı və qiymətləndirilməsinin dəyişdirilməsini tələb etdikdə;

- istifadəçilərə daha dürüst, etibarlı və faydalı informasiya formalaşdırmağa imkan verən yeni uçot qaydaları və prosedurları işlənib hazırlandıqda;

- baş verən spesifik əməliyyatlar (hadisə və faktlar) barədə informasiya formalaşdırmaq üçün mövcud standartlarda müvafiq müddəalar, göstərişlər olmadıqda.

Maliyyə uçotu və hesabatı qarşısında qoyulan mühüm tələblərdən biri kimi əhəmiyyətlik qəbul edilmişdir. Sözügedən tələbin praktiki tətbiqi o qədər də asan deyildir. Başqa sözlə, həmin tələbin kəmiyyətə müəyyən edilməsi çətinlik törədir. Qeyd edək ki, həmin prinsipin MHBS 1 və MMUS 1-də qısa şərhə də onun praktiki tətbiqinə dair kifayət qədər aydınlıq getirmir və bəzən də ziddiyyətli müddəalara malikdirlər. Məsələn, MHBS 1 və MMUS 1-də göstərilir ki, hansı maddə bilavasitə

maliyyə hesabatında ayrıca təqdim edilmək üçün əhəmiyyətli olmasa da, qeydlərdə ayrıca təqdim edilmək üçün kifayət qədər əhəmiyyətli ola bilər.

Əvvəla onu demək lazımdır ki, hesabat qeydlər də ümumiyyətlə, maliyyə hesabatının tərkib hissəsi sayılır. Ona görə də, tutaq ki, balans üçün hansısa maddənin əhəmiyyətli olmadığı halda qeydlərdə əhəmiyyətli ola biləcəyini demək düzgün deyildir.

İkincisi, söhbət ümumiyyətlə, hansısa maddənin özündən deyil, onun əksi olan informasiyanın əhəmiyyətliliyindən gedir. Bu baxımdan, informasiyanın əhəmiyyətini zənnimizcə kəmiyyət baxımından qiymətləndirmək daha düzgün olardı. Məsələn, əgər balansın hər hansı maddəsinin yekuna nisbətən məbləği 3-5 faizdən aşağıdırsa həmin maddə üzrə informasiyanın balansda ayrıca maddə kimi əks etdirilməsi lazım deyildir. Bunu Bakı Şampan Şərabları ASC-nin təmsalında nəzərdən keçirək. Həmin cəmiyyətin məlumatlarından məlum olur ki, burada azqiymətli və tez köhnələn əşyaların balansın yekun məbləğində xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 0,05%, 2006-cı və 2007-ci illərdə isə 0,06% 2009-cu ildə 0,07%, təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, həmin maddənin xüsusi çəkisi təklif olunan limitdən dəfələrlə aşağıdır, onun haqqında informasiyanı nəinki təkcə müəssisə balansında ayrıca maddədə göstərilməsinə, eləcə də hesabat qeydlərdə ayrıca göstərilməsinə, yaxud orada ayrıca açıqlanmasına da ehtiyac yoxdur. Eyni sözləri balansın digər maddələri barədə də, demək olar.

Informasiyanın aqreqasiyalaşdırılma səviyyəsi zənnimizcə aşağıdakı tələblər nəzərə alınmaqla aparılmalıdır:

- informasiyanın istifadəçilər üçün faydalı olub-olmama səviyyəsi nəzərə alınmaqla. Belə ki, istifadəçilərin qərar qəbul etmələri üçün daha əhəmiyyətli sayılan informasiyanın aqreqasiyalaşdırılma səviyyəsi nisbətən aşağı, onların qərar qəbul etmələri üçün əsaslı rol oynamayan informasiyanın aqreqasiyalaşdırma səviyyəsi isə yüksək olmalıdır;

- təhlil və inteqrasiya olunmaq imkanı nəzərə alınmaqla. Maliyyə hesabatında elə informasiya vardır ki, istifadəçilər üçün onun şərh və təhlili çətinlik törədir. Odur ki, belə informasiyanın aqreqasiyalaşdırma səviyyəsi nisbətən aşağı olmalıdır.

MHBS 1 və MMUS 1-də qarşılıqlı əvəzetmə prinsipi ümumi prinsiplərdən biri kimi təsbit edilmişdir. Lakin hər iki sənədə görə, aktivlərin və öhdəliklərin, habelə gəlirlərin və xərclərin qarşılıqlı əvəzedilməsinə yol verilmir. Bununla belə, həm MHBS 1, həm də MMUS 1 v əvəzedilmələrin hansısa Standartın, yaxud Şərhin tələb etdiyi təqdirdə apara biləcəyini təsbit edir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, maliyyə hesabatı elementlərinin, yaxud maddələrinin qarşılıqlı əvəzedilmələri, ya da qarşılıqlı əvəz edilə bilməyəcəyi hallar Standartlar, ya da Şərhlərlə müəyyən edilir. Əslində bu, prinsipi hansısa standartın tələbinə tabe edilməsi deməkdir, standartın prinsip üzərində dominantlığını qəbul etmək deməkdir. Deyilənlərə əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, MHBS və MMUS-da ümumqəbul edilmiş prinsiplər sırasına qarşılıqlı əvəzetmənin daxil edilməsi ümumnəzəri və ümummetodoloji baxımdan düzgün deyildir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, uçot və hesabatın ümumi prinsipləri hər iki pillədə informasiyanın formalaşdırılmasına ən ümumi qaydalarıdır, bunlara istənilən kommersiya müəssisəsi əməl etməlidir, daha doğrusu informasiyanın kəmiyyəti və keyfiyyəti həmin ümumi qaydalara uyğun formalaşdırılmalıdır. Bundan əlavə onu qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı əvəzetmə prinsipi, yaxud yolverilməsi uçot və hesabat sistemində çox da böyük tarixə malik deyildir.

Təəssüflə demək lazımdır ki, nə Beynəlxalq Standratlar, nə də Milli Mühasibat uçotu standartları ilkin və əzəli prinsip olan ikili yazılış prinsipini maliyyə hesabatının əsas prinsipi kimi qəbul etməmiş, həmin sənədlərdə heç onun adı da çəkilməmişdir. Deyək ki, ikili yazılış prinsipinə bu cür münasibət təkcə Beynəlxalq və Milli Standratlarda deyil, uçot və hesabat üzrə ədəbiyyatlarda da mövcuddur. Belə ki, son bir neçə ildə dərc edilmiş ədəbiyyatlarda ikili yazılış yalnız mühasibat uçotunun nəzəriyyəsinə aid, daha doğrusu onun metodunun elementlərindən biri kimi şərh edilir.

Bütövlükdə, prinsiplər zaman və məkan etibarilə dəyişilməzdir və onlar hansısa standartlardan, qaydalardan asılı deyildirlər. Standratlar və qaydalar ümumi prinsiplər çərçivəsində dəyişiləndir və ya təkmilləşdirilməlidir.

FƏSİL 2. MALİYYƏ HESABATININ MƏZMUNU, ONUN İQTİSADI OXUNUŞU VƏ İNTERPRETASIYASI

2.1. Mühasibat balansının formatı, məzmunu və interpretasiyası

Maliyyə hesabatının tərfi bütövlükdə maliyyə hesabatının əsas forması sayılan balansa, daha doğrusu mühasibat balansına da şamil edilir. Belə ki, mühasibat balansı müəyyən vaxta istifadəçilərə müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhlil və şərh etmək üçün özündə informasiya əks etdirən formadır, yaxud modeldir. Tərifdən göründüyü kimi, burada bir sıra sözlər işlədilir: balans, model, müəyyən vaxt, istifadəçilər üçün, maliyyə vəziyyəti. Bütün bu sözlərin birləşməsi balansın həm formasını, həm də məzmununu müəyyən edir.

Balansın forma və məzmununu şərh etməzdən əvvəl qeyd edək ki, MHBS 1 *müəssisənin maliyyə hesabatının tam komplektinə aşağıdakılar daxil edir*: (a) balans; (b) mənfəət və zərərlər haqqında hesabat; (c) xüsusi kapitaldakı dəyişikliklər haqqında hesabat; (d) pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat; (e) uçot siyasətinin mühüm elementlərinin qısa təsvirinin və sair izahedici qeydlərin daxil olduğu qeydlər. MMUS 1-də maliyyə hesabatlarının yuxarıda adları çəkilən formalardan ibarət olduğunu təsbit edir. (a) Mühasibat balansı; (b) Mənfəət zərər haqqında hesabat; (c) Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat; (d) Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Balans termini latın sözləri olan bis və lans sözlərinin birləşməsindən yaranmış, tərəzinin iki gözü deməkdir və o bərabərliyin simvolu kimi işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, balans təkcə mühasibat uçotu və hesabatı sistemində deyil, həmçinin ümumiqtisad elmlərində işlənən termindir. İqtisad elmində balans hansısa resursların müəyyən vaxt intervalında yaranma mənbələrini və onların istifadə istiqamətlərini xarakterizə edən göstəricilər sistemini ifadə edir. Məsələn, ayrı-ayrı resurslar üzrə material (neft, qaz, metal, taxıl və s.) balansları, ümumdaxili məhsulun istehsalı və bölgüsü balansı, pul gəlirləri və xərcləri və xərcləri balansı (dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri üzrə).

Bərabər yekunlara malik ikitərəfli cədvəl şəklində olan balans özündə planlaşdırma, uçot və iqtisadi təhlil zamanı istifadə olunan informasiyanı əks etdirir. Həmin balansların informasiyası əsasında ayrı-ayrı növ materialların, məhsulun, pul vəsaitlərinin və əmək resurslarının yaranması və bölüşdürülməsi planlaşdırılır. Təhlildə balansın informasiyası determinasiyalaşdırılmış asılılıqların öyrənilməsi zamanı amilli təhlilin aparılması üçün istifadə edilir. Məsələn, plan və hesabat mal balanslarının informasiyasının birgə öyrənilməsi vasitəsilə malların satışının dəyişilməsinə, təhlil aparılan dövrün əvvəlinə və sonuna olan ehtiyatların, malların daxil olmasının həcmi, sənədləşdirilməmiş xərclərin kəmiyyəti kimi faktorların təsiri aşkar olunur.

Sözügedən balans növlərində yekunlar bərabər olmaya da bilər. Belə ki, ticarət *balansları aktiv* (mal ixracının idxaldan artıq olması) *yaxud passiv* (idxalın ixracdan çox olması) ola bilərlər. Demək olar ki, uçot və hesabat sahəsində araşdırmalar aparən bütün müəlliflər mühasibat uçotu və hesabatı sistemində «balans» sözünün, anlayışının iki mahiyyətə malik olduğunu vurğulayırlar:

1. Mühasibat uçotunda balans hesablarda ikili yazılın nəticəsində aktiv və passivin yekunları bərabər olan informasiya formalaşdırmaq üsulu kimi başa düşülür, daha doğrusu, balans ikitərəfli yazılışın nəticəsində formalaşdırılan informasiyanı əks etdirmək üsuludur. Bu baxımdan, professor S.M.Səbzəliyevin fikri ilə tamamilə razılaşmaq olar ki, Mühasibat balansının təşəkkül tapması tarixi özlüyündə ikitərəfli qeyd üsulunun yaranması tarixi deməkdir.

2. Maliyyə hesabatının əsas forması olmaqla özündə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, likvidlik səviyyəsini müəyyən etmək və təhlilini aparmaq üçün informasiyanı əks etdirir.

Zənnimizcə, eyni formaya və məzmunu malik anlayışın ikili mahiyyət daşıdığını təsdiq etmək yersizdir. Bu barədə geniş diskussiya aparmadan yalnız onu deməyi zəruri hesab edirik ki, balansın bir tərəfdən nəzəri-metodoloji obyekt kimi, digər tərəfdən isə sırf praktiki obyekt kimi qələmə verilməsi nə nəzəriyyəyə, nə də praktikaya əlavə heç nə gətirmir. Sadəcə olaraq mühasibat balansı müəyyən istifadəçilər üçün informasiya formalaşdırmaq üsulundan başqa bir şey deyildir.

Təbii ki, zaman çərçivəsində formalaşdırılan informasiyanın balansda təsnifatı və qiymətləndirilməsi qaydaları dəyişdirilir. Balansda verilən informasiya praktikanın qoyduğu tələblər əsasında forma və məzmunca dəyişir. O da aydındır ki, müxtəlif ölkələrin uçot və hesabat qarşısında qoyduğu tələblərdən asılı olaraq mühasibat balansının daxili strukturu və burada yerləşdirilən informasiyanın məzmunu, formalaşdırılması üsulları bir çox hallarda müxtəlif olur. Bütün müxtəlifliklərə baxmayaraq balansın ümumi quruluşu, orada əks etdirilən informasiyanın məzmunu demək olar ki, dəyişilməmişdir. Belə ki, yarandığı tarixdən bəri balans adətən iki tərəfdən (aktiv və passivdən) ibarət olmuş, həmin tərəflərdə əks etdirilən informasiya müəssisənin sərəncamında və istifadəsində olan iqtisadi resursların məbləğini, passivində isə onların maliyyələşmə mənbələrinin məbləqlərini əks etdirmişdir.

Buna baxmayaraq, balansla bağlı tədqiqatlar, mübahisələr, mülahizələr nəinki azalmamış, əksinə, artmaqda davam edir. Nəzəriyyədə və praktikada qoyulmuş məqsədlərdən asılı olaraq mühasibat balansının çoxlu növləri göstərilir. Həmin balans növlərinin dəqiq təsvir edilməsi üçün onların geniş təsnifatı aparılır. Bu zaman balans aşağıdakı təsnifat əlamətləri üzrə qruplaşdırılır: 1) tərtib olunma vaxtına görə; 2) informasiya mənbələrinə görə; 3) informasiyanın həcminə görə; 4) aktivlərin qiymətləndirilməsi üsuluna görə; 5) fəaliyyətin xarakterinə görə; 6) mülkiyyət formalarına görə; 7) əks etdirilmə obyektinə görə; 8) tənzimləyici maddələrin əks etdirilməsinə görə; Tərtib olunma vaxtına görə, mühasibat balansı adətən aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər: giriş balansı; cari balans; ləğvətmə balansı; bölüşdürücü balans; birləşdirici balans.

Bir qayda olaraq *giriş balansı* müəssisə ilk dəfə yaranarkən tərtib edilir. Həmin balansda müəssisənin fəaliyyətə başladığı anda onun sərəncamında və istifadəsində olan iqtisadi resursların (aktivlərin) növlər üzrə kəmiyyəti (məbləği), onları maliyyələşmə mənbələri (kapital və öhdəlikləri) üzrə məbləqlər əks etdirilir.

Cari balanslara müəssisənin yarandığı andan onun öz fəaliyyətini dayandırdığı ana qədər dövrü olaraq tərtib edilən balanslar daxildir. Öz növbəsində cari balanslar ilkin, aralıq və yekun balanslarına bölünür. İlkin (başlangıç) balans hesabat ilinin əvvəlinə, yekun (son) balans isə axırına tərtib edilir. Belə çıxır ki, hesabat ilinin

yekun balansı sonrakı ilin ilkin balansıdır, yəni əslində həmin balanslar son balanslardır.

Aralıq balansları ilin əvvəli isə sonu arasındakı dövrlərdə tərtib edilir. Aralıq balansları daha az dövrü əhatə edir və onlarda əks etdirilən informasiya cari mühasibat uçotunun məlumatlarına əsaslanır və buna görə də, həmin məlumatların dürüstlüyü təsdiq edilməmiş olur. Halbuki, yekun balans, daha doğrusu ilin sonuna tərtib edilən balansın maddələri üzrə əks etdirilən informasiya daha dürüst olur, çünki illik (son) hesabat tərtib edilməzdən əvvəl qanunvericiliyə əsasən müəssisənin əmlakı və öhdəliklərinin inventarizasiyası aparılır, onun nəticələri hesabların son qalıqlarının tərtib edilməsi zamanı istifadə olunur.

Ləğvetmə balansı adətən müxtəlif səbəblər üzündən (müflisləşmə, fəaliyyət növünü yaxud mülkiyyət formasını dəyişmə, təbii, texnogen fəlakət nəticəsində ləğvetmə və s.) tərtib edilir. Bu cür balanslar bütün ləğvetmə dövrü ərzində tərtib edilir, ilkin ləğvetmə (ləğvetmə dövrünün əvvəlinə), aralıq ləğvetmə (göstərilən dövr ərzində) və son ləğvetmə (ləğvetmə dövrünün sonuna) balansları adını almış olurlar.

Bölüşdürülü balansları ili müəssisə və şirkətləri bir neçə nisbətən kiçik strukturlara bölən zaman tərtib edilir. Bölüşdürücü balans müəssisənin müəyyən struktur bölməsinin digər müəssisə və şirkətlərə verilməsi (pay şəklində, satılması və s.) zamanı da tərtib edilir.

Birləşdirici balans bir neçə müəssisənin, yaxud firmanın iri şirkət, yaxud digər qurum halında birləşdirilməsi, ya da müəssisələrin və firmaların struktur bölmələrinin müəssisəyə birləşdirilməsi zamanı tərtib edilir.

İnformasiya mənbələrinə görə, mühasibat balanslarını üç qrupa bölmək olar: inventar balansları; kitab balansları, baş (əsas) balanslar. Inventar balanslar adından göründüyü kimi, aparılmış inventarizasiyanın nəticələri əsasında tərtib edilir. Inventar balanslar balansın qısdılmış və sadələşdirilmiş variantlarıdır. Inventar balanslarının tərtib edilməsi zəruriyyət yarandığı zaman həyata keçirilir. Məsələn, belə balansların tərtib edilməsi aşağıdakı halda zəruri olur: illik hesabat tərtib edildikdə; müəssisə özəlləşdirildikdə; müəssisənin mülkiyyət forması dəyişdirildikdə və s.

Kitab əsasında tərtib edilən balanslar o balanslara deyilir ki, onlarda əks etdirilən informasiya mühasibat uçotu kitablarının məlumatlarına əsaslanmış olur. Bir qayda olaraq həmin kitabların məlumatları özcündə cari mühasibat uçotunun yazılışları əsasında formalaşmış məlumatlardır və onların faktik olaraq uçot obyektlərinin kəmiyyətinə uyğun olub-olmaması yoxlanılmamış olur. Odur ki, bu cür balansın məlumatları dürüst olmaya da bilər.

Baş (əsas) balans nəzərdən keçirilən hər iki informasiya mənbəyi, yəni həm uçot yazılışları, həm də inventarizasiyanın nəticələri əsasında tərtib olunur.

İnformasiyanın həcminə görə balanslar *vahid və icmal balanslarına* bölünürlər. Balansın vahid və icmal balanslarına bölgüsünün əsasında müəssisənin təşkilati strukturu, təmərküzləşmə səviyyəsi, idarəetmə strukturu, ərazi cəhətdən səpələnməsi və s. amillər durur. *Vahid balans* adətən müəssisə üzrə bütövlükdə (onun struktur bölmələrinə parçalanması nəzərə alınmadan) tərtib edilir. Vahid balans kimi müəssisənin hər hansı struktur bölməsinin tərtib etdiyi balans da götürmək olar. Onda müəssisənin struktur bölmələrinin tərtib etmiş olduğu balansların məlumatlarının müəssisə üzrə bütövlükdə ümumiləşdirilməsi nəticəsində biz icmal balans almış oluruq. İcmal balans bütövlükdə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək və təhlilini aparmaq üçün informasiya verir.

Konsolidə olunan balansları da icmal balansları sırasına aid etmək olar. Lakin konsolidə olunan balansın icmal balansından başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, konsolidə olunan balanslarda yekun informasiya ayrı-ayrı vahidlər üzrə olan informasiyanın mexaniki olaraq cəmləşdirilməsindən yaranan informasiya deyildir. Konsolidə olunan balansdakı informasiya hüquqi cəhətdən müstəqil olan, ancaq maliyyə və idarəetmə cəhətdən bir-biri ilə çox əlaqəli olan qrupların məlumatlarının xüsusi qaydalar əsasında ümumiləşdirilməsindən alınan informasiyadır. Konsolidə olunan informasiyanın, o cümlədən, konsolidə olunan balansın informasiyası ilk növbədə biznesin konsolidəsindən irəli gəlir və bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz atributudur. Konsolidə olunan hesabatın, o cümlədən balans hesabatının tərtib edilməsinin metodologiyası və texnikası ilk dəfə olaraq ABŞ-da işlənib hazırlanmış və sonra inkişaf etmiş digər qərb ölkələrinə yayılmışdır.

Hesabatın inkişaf etmiş ölkələrdə konsolidə edilməsinin metodologiyası və praktikası V.V.Kovalyovun və V.V.Patrovun «Kak çitatğ balans» kitabında nisbətən ətraflı şərh edilmişdir, ona görə də, dissertasiya işində bu barədə biz geniş danışmağı zəruri hesab etmirik.

Aktivlərin qiymətləndirilməsi üsuluna görə, balansda əks etdirilən informasiya tarixi dəyərə əsaslanan informasiyaya və cari dəyərə əsaslanan informasiyaya bölünür. Özlüyündə tarixi dəyər əsasında formalaşdırılan balans informasiyası daha üstündür, çünki xərclərin həqiqi həcmi əks etdirir. Lakin zaman və biznes mühitin istər-istəməz ilkin dəyərin qiymətdən düşməsinə gətirib çıxarır, müəssisənin balansda əks etdirilən aktivlərinin dəyəri cari bazar qiymətlərindən fərqlənməyə başlayır, bununla da tarixi dəyər əsasında formalaşdırılmış informasiyaya yenidən baxılması zərurəti yaranır. Bu barədə biz balans elementlərini nəzərdən keçirərkən bir qədər ətraflı söhbət açacağıq.

Fəaliyyətin xarakterinə görə, *balanslar əsas fəaliyyət balansına və qeyri-əsas fəaliyyət balansına bölünür*. Əsas fəaliyyət balansı adətən müəssisənin ixtisaslaşma istiqaməti ilə müəyyən olunur. Məsələn, əgər məhsul satışında hansı məhsul üzrə satışdan pul gəliri yüksək xüsusi çəkiyə malikdirsə, müəssisənin ixtisaslaşma istiqaməti də həmin məhsulla müəyyən edilir və deməli əsas balans da həmin fəaliyyət növü üzrə tərtib ediləcəkdir. Satışdan olan pul gəlirində digər istiqamətlər (ixtisaslaşma istiqamətləri) nisbətən az xüsusi çəkiyə malik olduğu üçün onlar üzrə tərtib edilən balanslar qeyri-əsas fəaliyyət balansı adlandırılacaqdır.

Mülkiyyət formalarına görə, balanslar – dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin, səhmdar cəmiyyətlərin, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin, kooperativlərin, şirkətlərin, holdinqlərin və s. qurumların balanslarına bölünür. Həmin balanslar arasındakı fərq balansın passivində kapitalın formalaşdırılması mənbələri arasındakı fərqlərdən ibarətdir.

İnformasiyanın əks etdirilmə obyektinə görə, balanslar müstəqil və ayrıca tərtib edilən balanslara bölünür. Müstəqil balans adətən hüquqi cəhətdən müstəqil müəssisə tərəfindən tərtib edilir. Ayrıca balans isə müəssisənin ayrı-ayrı sexləri və digər struktur bölmələri tərəfindən tərtib edilə bilər.

Tənzimləyici maddələr üzrə informasiya əks etdirmə üsuluna görə balanslar *brutto-balanslara və netto-balanslara* bölünür. *Brutto-balanslar* müəyyən maddələr üzrə özündə dəqiqləşdirici informasiyanı əks etdirir. Belə tənzimləyici maddələr hazırda tətbiq edilən balans formasının həm aktivində, həm də passivində mövcuddur. *Netto-balans* o balansa deyilir ki, onun valyutasına tənzimləyici maddələrin məbləğləri daxil edilməmiş olsun.

Beləliklə, balansın yuxarıdakı əlamətlər üzrə təsnifatı əsasında belə nəticə çıxarmaq olar ki, ümumilikdə balansın təsnifatı əsasən praktiki əhəmiyyət daşıyır, nəinki nəzəri-metodoloji. Çünki, istinəlin biznes fəaliyyəti həmin fəaliyyət barədə informasiyasını müəyyən formada qruplaşdırmağı, təhlil və interpretasiyasını zəruri edir. Məhz təsnifat həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir. Lakin əsas məsələ həmin informasiyanın müxtəlif balanslarda neçə əks etdirilməsi deyil, hər hansı konkret balansda hansı bölgədə, yaxud qruplaşmada və hansı qiymətlərlə əks etdirilməsidir. Təbiidir ki, bu baxımdan biz ililk mühasibat balansının formatını, oxunuşunu və məzmununu ətraflı nəzərdən keçirməliyik.

Dünya praktikasında tətbiq edilən mühasibat balansının forması, yaxud strukturu iki cür olur: *şaquli və üfüqi*. Üfüqi formanın başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada balansın aktivini ilə passivi yanaşı yerləşdirmişdir. Başqa sözlə, sol tərəfdə aktiv, sağ tərəfdə isə passiv əks etdirilir. Balansın aktiv tərəfində aktivlər passiv tərəfində isə kapital və öhdəliklər barədə informasiya göstərilir. Ölkəmizdə balansın məhz üfüqi forması tətbiq edilir.

Şaquli balans formasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada aktiv və passiv tərəflər bir-birilə yanaşı deyil, bir-birinin ardınca (şaquli istiqamətdə yerləşdirilir).

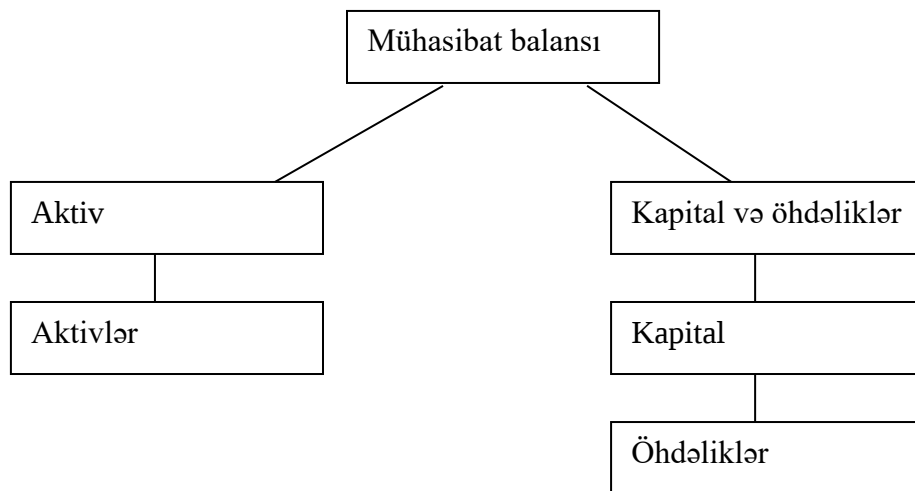
Üfüqi balansın üfüqi istiqamətdə məlumatları, daha doğrusu informasiyası müəssisənin aktivlərinin, kapitalı və öhdəliklərinin ilin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda necə dəyişilməsini müəyyən etməyə imkan verir. Başqa sözlə, üfüqi balansın üfüqi istiqamətdə informasiyasının müqayisəsi əsasında biz müəssisənin maliyyə vəziyyətinin necə dəyişilməsini görə bilərik.

Üfüqi balansın şaquli istiqamətdə informasiyası ilə müəssisə aktivlərinin, kapital və öhdəliklərinin strukturunda baş verən dəyişiklikləri müəyyən etmək üçündür.

Şaquli balansda da informasiya eyni məqsədlər üçün istifadə edilir. Buna görə də, üfüqi balans ilə şaquli balans arasındakı hansısa fərqi olmasından danışmaq yersizdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə mühasibat balansının həm üfüqi, həm də şaquli formasından istifadə edilir. Bu sahədə seçim iqtisadi subyektlərin özləri tərəfindən edilir. Məsələn, Böyük Britaniyanın Şirkətlər haqqında 1985-ci ildə qəbul edilmiş Qanunu balansın həm üfüqi, həm də şaquli formasından istifadə oluna biləcəyinə yol verir. Bütövlükdə isə Böyük Britaniyada və onun metropoliyalarında balansın şaquli forması daha geniş yayılmışdır. Həmin formada balans elementlərinə daxil olan maddələr ardıcıl qaydada yuxarıdan aşağıya yerləşdirilmişdir.

Deyildiyi kimi, üfüqi və şaquli balans formalarının quruluşundan asılı olmayaraq onlarda eyni məzmunu malik informasiya yerləşdirilir. Ümumiyyətlə, balansın əks etdirdiyi informasiya balansının quruluşu baxımından aşağıdakı kimi yerləşdirilmişdir (şəkil 2.1.).

Şəkil 2.1. Balansda yerləşdirilən informasiyanın quruluşu

Həmin sxemə diqqətlə baxdıqda biz iki şeyi ayırd edə bilərik: 1) Müəssisənin sərəncamında olan aktivləri; 2) Aktivlərin maliyyələşmə mənbələrini, başqa sözlə, mülkiyyətçilərin həmin aktivlərdə payını. Göründüyü kimi, balansın ümumi quruluşu bir çox müəlliflərin iddia etdiyi kimi təsərrüfat vəsaitlərinin təsnifatına əsasən qurulmamışdır. Daha doğrusu, mühasibat balansının quruluşunun qurulmasının əsasında təsərrüfat vəsaitlərinin təsnifatı barədə informasiyanı əks etdirmiş olsaydı, onda müəssisənin maliyyə vəziyyətini və onun dəyişilməsini müəyyən etmək

mümkün olmazdı. Maliyyə vəziyyətini və dünya praktikasında geniş istifadə edilən bir çox digər göstəriciləri (məsələn, müəssisənin maliyyə müstəqilliyini, kredit rejimini və s.) müəyyən etmək üçün müəssisə balansında həm də, kapital və öhdəliklər əks etdirilməlidir. Bununla əlaqədar, yeri gəlmişkən bir məsələyə də münasibət bildirməyi lazım bilirik. Məsələ bundadır ki, bəzi müəlliflər balansın aktivinin, ya da passivinin daha vacib olmasını mübahisəli məsələ hesab edilir. Onlar öz mövqelərini belə əsaslandırırlar: «Bəziləri deyirlər ki, Allah əvvəlcə əmlakı-aktiv – yaratdı, artıq sonra adamlar passivi fikirləşib tapdılar. Buradan da, maddi aktivə ideal passivdən daha üstünlük verilir. Digər mühasiblər, hansılar ki, kapitalı həm birbaşa, həm də dolayısı ilə sevir, onu deməyə başladılar ki, məhz o, kapital, qiymətlilərin hərəkətinə səbəb olmuş və məhz təsərrüfat fəaliyyətinin səbəbi odur, aktiv isə müəssisəyə qoyulmuş kapitalın yalnız nəticəsidir». Müəlliflərin özləri birinci variantı seçirlər və balansı soldan sağa, yəni aktivdən passivə doğru nəzərdən keçirirlər:

Birincisi, aktivləri kapital və öhdəliklərdən ayırmaq olmaz. Çünki, aktivlər kapital və öhdəliklərin mövcudluq, maddilik formasıdır, kapital və öhdəliklər isə onların maliyyələşmə mənbəyi, ən əsası isə onların kimlər tərəfindən maliyyələşdirildiyini əks etdirir. Odur ki, nəyin birinci, nəyin isə ikinci yarandığını vurğulamaq, yaxud da bünün mübahisəli məsələ olduğunu iddia etmək düzgün deyildir.

İkincisi, aktivlər ilə kapital və öhdəliklərin vahid bir medalın iki üzünü olduğunu belə bir aksiomatik müddəə də sübut edir ki, aktivlər kəmiyyətinin dəyişilməsi mütləq ya kapitalın, ya da öhdəliklərin, yaxud da hər ikisinin birlikdə kəmiyyətinin dəyişilməsilə eyni zamanda baş verir. Burada söhbət aktivlərin öz daxili strukturasının dəyişilməsindən deyil, məhz balansın aktiv ilə passivinin elementlərinin qarşılıqlı artıb-azalmasından gedir.

Üçüncüsü, əgər biz aktivləri mülkiyyət kimi, kapital və öhdəlikləri mülkiyyət hüquqları kimi qəbul etsək, onda mülkiyyətçi üçün mülkiyyət hüququnu onun mülkiyyətindən ayırmaq olmaz. Buradan da, belə çıxır ki, mühasibat balansının

passivi heç də aktivlərdən əlahiddə bir şey olmayıb aktivlərin əldə edilməsi, yaxud yaradılması ilə bağlı yaranan iqtisadi münasibətlərin hüquqi tərəflərin əks etdirir.

Üçot üzrə ədəbiyyatlarda, eləcə də normativ sənədlərdə, həmçinin Beynəlxalq Standartlarda mühasibat balansında əks etdirilən informasiyanın «elementləri», «maddələr», «göstəricilər», «qruplar», «bölmələr» kimi terminlərlə ifadə edilməsinə rast gəlinir. Bəzi mənbələrdə həmin terminlərin izahı verilir, digərlərində isə heç bir izahat verilmir. Məsələn, öz dəyərli əsərlərinin əksəriyyətini məhz balansın öyrənilməsinə həsr etmiş rus iqtisadçıları V.V.Kovalyov və V.V.Patrov aktivin və passimin hər bir elementini (onlara görə vəsaitlərin növlərini, yaxud mənbələrini – Atakişiyeva N.N.) balansı maddəsi adlandırırlar. Beləliklə də, müəlliflər balansın aktiv və passivinin elementlərdən ibarət olduğunu və onların balans maddələri olduğunu vurğulayırlar. Başqa sözlə, onlar balans elementləri ilə balans maddələrini tam eyniləşdirirlər. Professor V.Q.Qetmanın redaktorluğu altında dərc edilmiş dərslikdə də balansın aktiv və passivinin elementləri balans maddələri adlandırılır.

Prof.S.M.Səbzəliyev balansda əks etdirilən informasiyanın balans maddələrində, onların isə qruplar və bölmələrdə cəmləşdirildiyini göstərir.

«Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» Kommersiya təşkilatları üçün 1 Nöli Milli Mühasibat Uçotu Standartında (MMUS 1-də) isə bu barədə heç nə deyilmir. Burada «balansın maddələri» anlayışından istifadə edilsə də, onun nə olduğu açıqlanmır.

Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarında, göstərilən anlayışlara münasibətdə ardıcılıq müşahidə edilmir. Belə ki, prinsiplərdə göstərilir ki, maliyyə hesabatı əməliyyatların və digər hadisələrin maliyyə nəticələrini əks etdirir və onları iqtisadi xarakteristikalarına uyğun olaraq geniş kateqoriyalarda birləşdirir. Prinsiplər həmin geniş kateqoriyaları maliyyə hesabatının elementləri adlandırır. Prinsiplərdə göstərilir ki, balansda maliyyə vəziyyətinin ölçülməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan elementlər isə gəlirlər və xərclərdir.

Prinsiplər həmin elementlərin balansda, eləcə də mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda təqdim edilərkən müəyyən yarımsiniflərin yaradılmasını, daha doğrusu müəyyən qruplara bölgüsünü məqsəduyğun hesab etmişdir. Bunun da başlıca

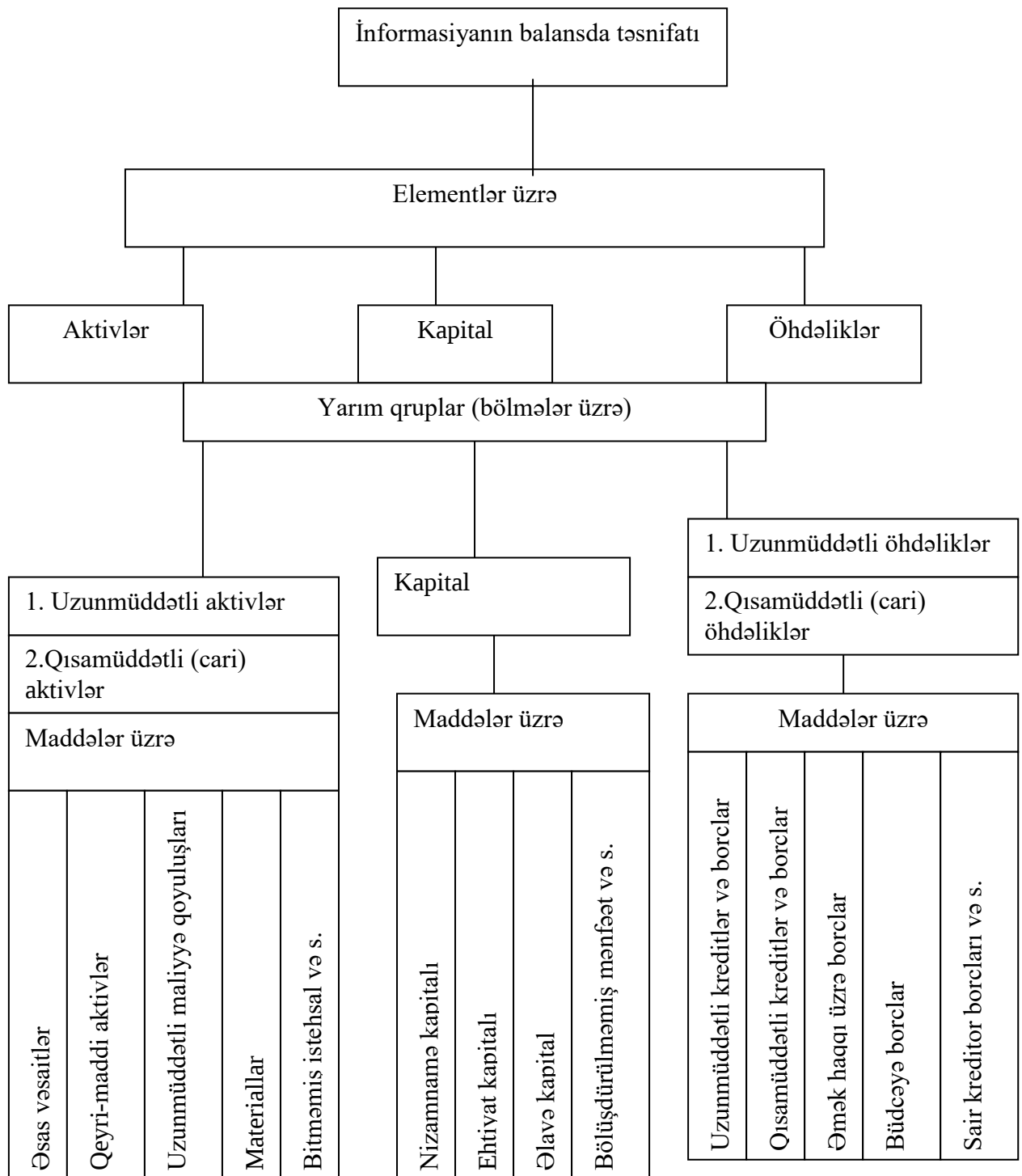
məqsədi ondan ibarətdir ki, hesabatda əks etdirilən informasiya iqtisadi qərarlar qəbul edərkən istifadəçilər üçün rahat olsun.

Prinsiplər, element kimi tərfi verilən aktivlərin, kapital və öhdəliklərin ayrı-ayrı maddələrdən ibarət ola biləcəyini də göstərir. Lakin MHBS 1-in yeni redaktəsində «aktivlər», «kapital» və «öhdəliklər» anlayışları balans elementləri kimi deyil, yalnız balans göstəriciləri kimi qələmə verilir. Belə ki, MHBS 1-də göstərilir ki, «...maliyyə hesabatı təşkilatın aşağıdakı göstəriciləri barədə informasiyanı təmin edir: (a) aktivləri; (b) öhdəlikləri; (c) xüsusi kapitalı.

MHBS-nin standartları işləyib hazırlayarkən eyni bir obyektin nəyə görə, müxtəlif terminlərlə ifadə etməsini başa düşmək çətindir. Əlbəttə söhbət maliyyə hesabatının bu və ya digər obyektinin hansı terminlə ifadə edilə biləcəyi mühüm nəzəri-metodoloji məsələ, yaxud problem olmasa da bu cür beynəlxalq əhəmiyyətli ciddi bir sənəddə ardıcılığın və ənənənin gözlənilməsi vacibdir. Bundan əlavə, vahid terminologiyanın işlənilib hazırlanması və ona ciddi əməl olunması uçot və hesabatın beynəlxalq səviyyədə harmonizasiya olunması üçün heç də az əhəmiyyət daşıyır.

Zənnimizcə, mühasibat balansında əks etdirilən informasiyanı ilkin olaraq üç element üzrə bölgüsü daha məqsədəuyğundur. Aktivlər; Kapital; Öhdəliklər. Bunların «maddələr», «göstəricilər» və digər anlayışlarla ifadə edilməsi düzgün deyildir. Belə ki, «maddələr» «göstəricilər» anlayışları «element» anlayışından daha geniş təsəvvür edilməlidir. Əlbəttə mübahisə etmək olar ki, hər bir göstərici, yaxud maddənin özü müxtəlif elementlərdən ibarət ola bilər, yəni elementlər göstəricinin, yaxud maddənin tərkibi ikmi çıxış edə bilər. Ancaq deyildiyi kimi, əgər balans informasiyasının müəyyən aqreqasiyalaşdırılma səviyyəsi kimi ilkin olaraq prinsiplərdə «element» sözü işlədilmişsə, onun həmin funksiya daşdığını axıradək qəbul etmək düzgün olardı. Apardığımız araşdırmalar informasiyanın mühasibat balansında aşağıdakı ardıcılıqla təsnifləşdirilməsini təklif etməyə əsas verir (şəkil 2.1.).

MHBS 1 və MMUS 1 balans elementlərinin balansın müvafiq tərəflərində yerləşdirilməsi üçün müəyyən tələblər qoyur. Hər iki sənəddə müəssisə aktivlərinin və öhdəliklərinin balansda uzunmüddətli və qısamüddətli əlamətə görə bölgüsünün

Şəkil 2.1. İnformasiyanın balansda təsnifatı

aparılması və onlar barədə informasiyanın ayrıca bölmələrdə yerləşdirilməsi tələb edilir. Lakin MHBS 1-də istisna hal kimi o göstərilir ki, əgər likvidlik əsasında bölgü daha etibarlı və əhəmiyyətli informasiya verirsə, onda müəssisə aktivləri və öhdəlikləri balansda uzunmüddətli/qısamüddətli kimi ayrı-ayrı bölmələrdə əks etdirməyə də bilər. İstisna hal qəbul edildikdə bütün aktivlər və öhdəliklər bütövlükdə balansda likvidlik qaydasında əks etdirilməlidir.

MMUS 1-də bu cür hal nəzərdə tutulmamışdır. Bu da o anlama gəlir ki, aktivlərin və öhdəliklərin balansda likvidlik səviyyəsi nəzərə alınmadan yerləşdirilməsi də mümkündür.

Likvidlik, daha doğrusu balansın aktivinin maddələrinin likvidliyi dedikdə, onların öz dəyərini itirmədən pul vəsaitlərinə çevrilə bilməsi tezliyi başa düşülməlidir. Bir çox ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da aktivlər əks etdirən maddələr balansda likvidlik səviyyəsinin aşağı düşməsi (azalması) prinsipi əsasında yerləşdirilməlidir. Halbuki, Avropanın əksər ölkələrində, o cümlədən Almaniyada, Fransada, İngiltərədə aktivlər balansda likvidlik səviyyəsinin artması (yüksəlməsi) prinsipi əsasında yerləşdirilir. MDB ölkələrində, o cümlədən, Rusiya Federasiyasında, eləcə də Azərbaycanda da aktivlər balansda likvidlik səviyyəsinin artması (yüksəlməsi) prinsipi əsasında yerləşdirilmişdir. Tərif düz olsa da, bəzən reallıq həmin tərifə təhris etmiş olur. Məsələn, əsas vəsaitlər çətin realizə olunan, daha doğrusu, çox aşağı likvidli aktivlər, debitor borcları isə asan likvidli, yaxud yüksək likvidli aktivlər hesab edilir. Bu, tərifə görə belədir. Lakin bəzən debitor borclarının reallaşdırılması ümumiyyətlə, mümkün olmur, halbuki, əsas vəsaitləri onların dəyərinin müəyyən hissəsini itirməklə də olsa reallaşdırmaq mümkündür.

Sual oluna bilər aktivlərin likvidlik səviyyəsi ilə onların qısa və uzunmüddətli olması arasında hansısa asılılıq varmı? Bu cür əlaqənin olması, yaxud hansı şəkildə ola biləcəyi uçot və hesabat uzrə ədəbiyyatlarda demək olar ki, araşdırılmamışdır. Biz bu məsələni geniş araşdırmağa qarşımıza məqsəd kimi qoymasaq da bu barədə öz fikirlərimiz qısaca şərh edək.

Aktivlərin likvidliyi ilə onların qısa və uzunmüddətli qruplara bölünməsi arasında zahirən fərq yoxdur, yaxud da çox azdır. Belə ki, qısamüddətli aktivlər daha yüksək likvidlik səviyyəsinə malikdir, uzunmüddətli aktivlər isə əksinə, çətinlikvidli aktivlərdir. Balansda onların ayrıca əks etdirilməsi qısamüddətli aktivlərlə uzunmüddətli aktivlər, çətinlikvidli aktivlərlə tezlikvidli aktivlər barədə informasiyanı istifadəçilər üçün faydalı edir.

Qısamüddətli aktivlərin uzunmüddətli aktivlərə nisbətən yüksək xüsusi çəkiyə malik olması müəssisənin yüksək tədiyyə (ödəmə) qabiliyyətinin olmasına dəlalət

edir. Eynilə əgər müəssisənin aktivlərində yüksəklikvidli aktivlər daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdirsə, onda bu müəssisənin yüksək tədiyyə (ödəmə) qabiliyyətli olduğuna işarədir.

Bütün bu yeniliklərə baxmayaraq aktivlərin likvidliyi ilə onları qısa/uzunmüddətli aktivlərə bölgüsü arasındakı fərqləri də görmək lazımdır. Zənnimizcə, ən başlıca fərq bundan ibarətdir ki, tədiyyə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı aktivlərin likvidlik səviyyəsinə görə bölgüsü, onların qısa/uzunmüddətli aktivlərə bölgüsündən daha əhəmiyyətlidir, çünki birinci bölgü çərçivəsində aktivləri çətinlikvidli; nisbətən çətin likvidli; asan (yüksək) likvidli; mütləq likvidli aktivlərə ayırırlar. Bu cür bölgü müəssisənin tədiyyə qabiliyyətinin vəziyyətini daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir, onun mülkiyyətçilərinin, dövlətin və kreditorların maraqlarının qorunmasını təmin edir. Halbuki, aktivlərin bütövlükdə qısa/uzunmüddətli çərçivədə bölgüsü müəssisənin tədiyyə qabiliyyətinin vəziyyətini tam xarakterizə edə bilmir. Məsələn, əgər qısamüddətli aktivlərlə uzunmüddətli aktivlərin nisbəti 60:40-a olan nisbəti kimdirsə, ancaq cari aktivlərin demək olar ki, hamısı qeyri-monetar aktivlədirsə, onda həmin nisbəti heç də səmərəli hesab etmək olmaz. Bunu isə likvidlik göstəricilərinin köməyi ilə hesablamaq mümkündür. Başqa sözlə, qısamüddətli aktivlərin strukturunun tədiyyə qabiliyyətinin göstəricilərindən istifadə etmədən səmərəli olub-olmadığı barədə fikir yürütmək olmaz. Bunu başqa cür belə də ifadə etmək olar ki, likvidlik səviyyəsi göstəriciləri aktivlərin qısa/uzunmüddətli bəlgüsünə nisbətən daha analitik informasiya verir ki, bu da əsaslandırılmış iqtisadi qərarların qəbul edilməsi, həmçinin, gələcəkdə qoyulacaq investisiyaların fəektivliyinin və risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün zəruridir.

Əgər ödəmə qabiliyyəti göstəriciləri müəyyən edilərkən yalnız qısamüddətli aktivlərlə, qısamüddətli öhdəliklərin kəmiyyəti əsas götürülərsə, likvidlik səviyyəsi müəyyən edilərkən müəssisənin malik olduğu bütün aktivlər götürülür. Likvidlik səviyyəsi göstəriciləri əsasən investisiya qoyuluşları zamanı təhlil və interpretasiya üçün istifadə edilərsə, tədiyyə qabiliyyəti daha çox müəssisənin cari maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən biridir, onun işçi kapitaldan nə dərəcədə səmərəli istifadə edib-etmədiyi barədə fikir yürütməyə imkan verir.

V.V.Kovalyov və V.V.Patrov balansın aktivində həm likvidli, həm də likvidli olmayan qiymətlilərin ola biləcəyini vurğulayırlar. Bu cür aktivlərə onlar dövrətmə qabiliyyəti olmayan vəsaitləri-müəssisə üçün lazım olmayan avadanlığı, materialları, alətləri, yatıb qalmış malları, iddia müddəti qurtarmış debitor borclarını və s. aid edirlər. Lakin Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarında, daha doğrusu, maliyyə hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi prinsiplərində bu cür vəsaitlərin aktivlər adlandırılaraq mühasibat balansında əks etdirilməsi qadağan edilmişdir. Odur ki, müəlliflərin həmin vəsaitlərin balansın qeyri-likvidli maddələri kimi qələmə verilməsi düzgün deyildir. Dövr etməyən həmin vəsaitlər prinsiplərdə nəzərdə tutulduğu kimi aktivlər kimi tanınmamalı və onların əldə edilməsi (istehsalı) ilə bağlı xərclər məsrəflər (zərərlər) kimi tanınmalıdır.

Təbiidir ki, prinsiplərdə irəli sürülən tələb aktivə verilmiş tərifdən, daha doğrusu aktivlərin mahiyyəti və funksiyasından doğan tələbdir. Bu barədə bir qədər sonra danışılacaqdır.

Beləliklə, MHBS 1-də və MMUS 1 aktivləri balansda qısa və uzunmüddətli bölgü əsasında əks etdirilməsi tələbini çox ciddi şəkildə qoyur və bunun üçün müvafiq kriteriyalar müəyyən etmişdir.

MHBS 1-də bu kriteriyalar aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir. Dah doğrusu, standartda görə aktiv aşağıdakı istənilən kriteriyalardan birinə cavab verdiyi halda mütləq qısamüddətli kimi təsnifləşdirilməlidir:

(a) təşkilatın əməliyyat tsiklinin adi şəraitlərində onun satılması nəzərdə tutulduqda, yaxud o satılmaq, yaxud istehlak məqsədləri üçün təyin edildikdə;

(b) o başlıca olaraq satış məqsədləri üçün nəzərdə tutulduqda;

(c) hesabat tarixindən sonrakı on iki ay ərzində onun satılması nəzərdə tutulduqda, ya da

(d) o pul vəsaitlərindən, yaxud pul vəsaitlərinin ekvivalentindən ibarətdir («Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar» adlı İAS 7-də müəyyən edildiyi kimi), aktivi hesabat tarixindən sonra ən azı on iki ay ərzində mübadilə etmək, yaxud hər hansı öhdəliyi ödəmək üçün istifadə etməyə qadağa qoyulduğu hallar istisna

olunmaqla. MHBS 1-ə görə qalan bütün aktivlər uzunmüddətli kimi təsnifləşdirilməlidir.

Müqayisə üçün qısamüddətli aktivlərə MMUS 1-də verilmiş tərifini də göstərək. Mətn olduğu kimi verilir:

«Aşağıdakı hallarda aktivlər qısamüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilir»:

(a) müəssisənin normal əməliyyat dövründə

- satılmaq və ya istifadə üçün saxlanıldıqda;

- pul və ya pul ekvivalentlərinə çevrilməsi ehtimal olunduqda;

(b) əsasən alqı-satqı məqsədləri üçün və ya qısa müddət ərzində saxlanıldıqda və onların hesabat tarixindən 12 ay müddətində pul və ya pul ekvivalentlərinə çevrilməsi ehtimal olunduqda;

(c) istifadəsinə məhdudiyyət qoyulmayan pul vəsaiti və ya onun ekvivalenti formasında olduqda.

Bütün digər hallarda isə aktivlər uzunmüddətli aktiv kimi təsnifləşdirilməlidir.

Göründüyü kimi, aktivin qısamüddətli aktivlərə aid edilə bilməsi kriteriyaları MMUS 1-ə nisbətən MHBS 1-də daha geniş verilmişdir. Bundan başqa, MHBS 1 aktivin ən azı 12 ay ərzində mübadiləsinə, istənilən öhdəliyi ödəmək üçün istifadəsinə qadağa qoyulduğu hallarda onu qısamüddətli kimi balansda əks etdirməyə icazə vermir, baxmayaraq ki, belə aktiv tərkibinə görə qeyri-əsas vəsait, qeyri-maddi aktiv və s. ola bilər. MMUS 1 bu vacib müddəanı özündə əks etdirmir. Qalan bütün hallarda burada verilmiş kriteriyalar MHBS 1-də olduğuna uyğun gəlir.

Aktivlər mühasibat balansının aktiv tərəfində qısa və uzunmüddətli aktivlər bölmələri üzrə yerləşdirilmişlər. Balansın aktivində müəssisənin həm öz maliyyə vəsait, həm də cəlb edilmiş maliyyə resursları nəticəsində əldə etmiş olduğu aktivlərin tərkibi barədə informasiya əks etdirilir. Həmin informasiyaya əsasən maliyyə resurslarının məhz hansı aktivlərə sərf edildiyini, onların funksional təyinatı müəyyən olunur. Bir sözlə, balansın aktivini müəssisənin istifadəsində və nəzarətində olan aktivlərin nədən ibarət olduğunu və təyinatını əks etdirir. Bununla yanaşı, balansın aktivini müəssisənin əslində gəlir (mənfəət) əldə etmək məqsədilə çəkmiş olduğu kapitallaşdırılmış və digər formada olan xərcləri barədə informasiya verir.

Balansın aktivində əks etdirilən aktivlərin iqtisadi məzmununu bir qədər geniş nəzərdən keçirək. Məsələ bundadır ki, aktivlərin məzmununu, funksiyalarını, balansda tanınması kriteriyalarını bilmədən onlar barədə olan informasiyanı dərk etmək və təhlilini aparmaq çətindir.

«Aktiv», yaxud «Aktivlər» anlayışı MDB məkanının uçot ədəbiyyatlarına yaxın 15-20 il ərzində daxil olmuşdur. Müəssisənin istifadə etdiyi vəsaitlər əvvəllər «təsərrüfat vəsaitləri» adlandırılırdı. «Aktivlər» anlayışı ölkəmizin uçot və hesabat praktikasına Qərb ölkələrindən daxil olmuşdur. Lakin bu və ya digər anlayışın ölkənin uçot terminalogiyasına qəbul edilməsi və istifadəsi heç də onun Qərbdə olduğu kimi başa düşüldüyünə dəlalət etmir. Bu cür hal təkcə uçot üzrə araşdırmalar aparaq iqtisadçı alimlər üçün deyil, həmçinin ölkədə aktivlərin uçotu və hesabatını tənzimləyən normativ sənədlər üçün xasdır. Buna misal 1995-ci ildə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» Qanununun aktivlərə vermiş olduğu tərfi göstərmək olar. Burada bütövlükdə aktivlərin nə olduğu və hansı funksiya daşdığı barədə heç nə deyilmir, yalnız dövriyyə vəsaitləri (aktivləri) və dövriyyədənənar (uzunmüddətli) aktivlər üzrə tərif verilir. «Dövriyyə vəsaitləri (aktivlər): bir il ərzində yaxud adi (normal) əməliyyat dövründə (bu dövr bir ildən çox olmamaqla), istehsalat, tədavül və istehlak sahələrində iştirakı nəzərdə tutulan pul vəsaitləri və digər aktivlərdir.

Dövriyyədənənar (uzunmüddətli) aktivlər: faydalı xassələrinin bir neçə il ərzində istifadəsi gözlənilən aktivlərdir».

Göründüyü kimi, nə qısamüddətli, nə də uzunmüddətli aktivlərə verilmiş tərif onların ən ümumi və başlıca cəhətini əks etdirmir.

MMUS 1-də aktivə verilən ümumi tərif Qanunda aktivin hər iki növünə verilən tərifdən xeyli fərqlidir. MMUS 1-in tərfi belədir: «Aktiv-keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi müəssisə tərəfindən idarə olunan və müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi səmərənin əldə edilə biləcəyi gözlənilən ehtiyatdır (resursdur)».

Verilən tərif tam dəqiq olmasa da, o adıçəkilən Qanunun aktivlər barədə nəzəri müddəasından daha əhəmiyyətlidir. Çünki burada aktivin: resurs, yaxud ehtiyat olduğu; keçmiş hadisələr nəticəsində yarandığı; müəssisə tərəfindən idarə olunduğu;

gələcəkdə müəssisəyə iqtisadi səmərəli gətirmə qabiliyyəti göstərilir. Beləliklə də MMUS 1 «aktiv» adı altında müəssisənin sərəncamında və istifadəsində olan resursların başlıca xassələrini açıqlamış olur.

Əlbəttə bu tərif Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standratlarında aktivlərə verilmiş tərifdən demək olar ki, fərqlənir. Məlum olduğu kimi, maliyyə hesabatının, daha doğrusu, onun tərkib hissəsi olan mühasibat balansının mühüm elementləri olan kapital və öhdəliklərlə yanaşı, aktivlərə tərif prinsiplərdə verilmişdir: «Aktivlər – keçmiş dövrlərin hadisələri nəticəsində şirkət tərəfindən nəzarət olunan ələ resurslardır ki, şirkət gələcəkdə onlardan iqtisadi faydalar gözləyir».

Zənnimizcə, MMUS 1-də verilən tərifin prinsiplərdə verilən tərifdən bir üstünlüyü vardır. Birincidə resursların müəssisə tərəfindən idarə olunduğu vurğulandığı halda, ikincidə resursların şirkət tərəfindən nəzarət olduğuna əksert edilir. Buradan üstünlüyü belə ifadə etmək olar ki, nəzarət idarəetmənin yalnız bir funksiyası olduğu üçün idarəetmə daha mühüm və geniş mexanizmdir.

Hər iki tərifdə aktivlərin keçmiş hadisələrin nəticəsi kimi göstərilməsi zənnimizcə lazımdır. Çünki aktivlərə verilən tərif maliyyə hesabatının mühüm forması olan balansın elementinə verilən tərifdir və aydındır ki, balansdakı informasiya keçmiş hadisələrdən, başqa sözlə, artıq başa çatmış, tarixi faktlardan formalaşmış informasiyadır.

Verilmiş tərifin hər ikisində aktivlər müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi fayda (səmərə) gətirən, yaxud gətirə biləcək resurslar kimi göstərilir.

Müəssisənin aktivləri əldə etməsində başlıca məqsəd ona iqtisadi fayda (gəlir ya da mənfəət) gətirməsidir. Əgər aktivlərdən müəssisə istifadə edirsə, deməli həmin aktivləri də o idarə edir, həmçinin onlardan əldə olunan gəlirə (mənfəətə) də o nəzarət edir. Bütün bunların əldə edilməsində istifadə olunan aktivlər isə əslində resurslardır. Təbiidir ki, buraya əmək resursları daxil deyildir.

Verilmiş təriflərdə demək olar ki, aktivlərin ən ümumi xassəsini göstərir ki, bu da onların gəlir (mənfəət) gətirmək funksiyasıdır. Aktivlərin fiziki formaları, kimin mülkiyyətində olması müəyyənədi deyildir. Aktivlər həm maddi, həm də qeyri-maddi, monetar formalarda, mülkiyyət hüquqi formasında ola bilər.

Aktivlərə verilən tərif onların balansda avtomatik əks etdirilə biləcəyinə hələ zəmanət vermir. Prinsiplərə görə, obyektlər yalnız tanındıqdan sonra balansda və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əks etdirilə bilər. Tanınma – obyektin həmin hesabat formalarına verilmiş tərifə və müəyyən kriteriyalara uyğun olmaq şərtlə daxil edilməsi prosesidir.

Elementlərdən birinin, o cümlədən aktivlərin tərifinə uyğun gələn hər hansı obyekt aşağıdakı hallarda tanına və maliyyə hesabatı formalarında əks etdirilə bilər:

- (a) iqtisadi faydanın əldə oluna biləcəyi ehtimalı çoxdur;
- (b) obyekt dəqiq və etibarlı şəkildə ölçülə bilən dəyərə, yaxud qiymətə malikdir.

Əgər xərc çəkilməmiş, ancaq həmin xərc nəticəsində yaranan aktivin cari hesabat dövründən sonra iqtisadi fayda gətirmək ehtimalı yoxdursa, onda həmin aktiv balans elementi kimi, tanınmalı və orada əks etdirilməməlidir. Aktivlərin balansda tanınması onlarla qarşılıqlı əlaqədə olan digər elementlərin də avtomatik tanınmasına səbəb olur.

Qeyd edildiyi kimi, öhdəliklər və kapital da balansın mühüm elementləridir. Onların da balansda əks etdirilməzdən öncə, tərifini vermək və tanınma kriteriyalarını müəyyən etmək vacibdir.

«Mühasibat uçotu haqqında» keçmiş Qanunda öhdəliklərə bütövlükdə deyil, onların cari və uzunmüddətli növlərinin tərfi verilirdi: «Cari öhdəliklər: bir il ərzində, yaxud (adi normal) əməliyyat dövründə (bu dövr bir ildən çox olmamaqla) ödənişi nəzərdə tutulan alınmış ssudalar qiymətli kağızlar, verilmiş veksellər və s. öhdəliklərdir».

Uzunmüddətli öhdəliklər: ödənişi bir ildən çox müddətə nəzərdə tutulan öhdəliklərdir». Qanun əslində öhdəliklərin ödənilmə müddətinə görə bölgüsünü vermişdir, onların iqtisadi məzmunu isə açıqlanmamış qalmışdır.

MMUS 1-də öhdəliyin mahiyyəti bu cür açıqlanır: «Öhdəlik – müəssisənin keçmiş hadisələrdən yaranmış və iqtisadi səmərəni əmələ gətirən ehtiyatlarının (resurslarının) müəssisədən kənara axını ilə nəticələnən mövcud vəziyyəsidir».

MMUS 1-də verilən tərifə münasibət bildirməzdən əvvəl o öhdəliklərə prinsiplərdə verilmiş tərfi də göstərək: «Öhdəlik – şirkətin keçmiş dövrlərin

hadisələrindən yaranan elə cari borcudur ki, onun tənzimlənməsi özündə iqtisadi faydanı təcəssüm etdirən resursların şirkətdən axıb getməsinə gətirib çıxaracaqdır».

MMUS 1-də, həm də prinsiplərdə öhdəliyin keçmiş hadisələr nəticəsində yarandığı vurğulanır. Bundan başqa, hər iki sənəddə öhdəliyin ödənilməsinin iqtisadi fayda (səmərə) gətirən resursların müəssisədən axınına səbəb olduğu göstərilir. Fərq ondan ibarətdir ki, MMUS 1-də öhdəliyin tərifinin «mövcud vəzifəsidir» ifadəsilə tamamlanır. Yəni burada öhdəlik müəssisə qarşısında duran vəzifə kimi qələmə verilir. Halbuki prinsiplərdə öhdəlik şirkətin cari borcu kimi əks etdirilir. Bu da düzdür, ödənilməli olan məbləli vəzifə yox, borc kimi adlandırmaq lazımdır. «Vəzifəsi» anlayışı mühasibat uçotu terminologiyasında heç bir nəzəri metodoloji və praktiki yük daşımayan bir anlayışdır. «Booc» anlayışı isə mühasibat uçotu və hesabatı sistemində nəzəri, metodoloji, iqtisadi, hüquqi və praktiki baxımdan mühüm obyekt kimi istifadə və şərh olunan bir kateqoriyadır.

Prinsiplərdə öhdəliyə verilmiş tərif daha məzmunla və ətraflı olsa da, onu tam bitmiş bir tərif kimi qəbul etmək olmaz.

Kapitala «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunda tərif verilməmiş, ümumiyyətlə bu anlayış orada öz əksini tapmamışdı.

MMUS 1 isə kapitala belə tərif vermişdir: «Kapital – bütün öhdəliklər çıxıldıqdan sonra müəssisənin aktivlərinin dəyəridir».

Prinsiplərdə kapital belə formulə edilmişdir: «Kapital 0 şirkətin bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra onun aktivlərdəki payıdır.

Hər iki sənəddə kapitala verilmiş tərif vahid mənə kəsb edir.

Öhdəliklər və kapital balansın passivinin elementləri hesab olunur. Onlar arasındakı qarşılıqlı nisbət və onun dəyişilməsi müəssisənin maliyyə sabitliyinin, maliyyə müstəqilliyinin müəyyən edilməsi və təhlili üçün vacibdir.

Öhdəliklər dünya praktikasında balansın passivində iki bölmədə – qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklər adlı bölmələrində əks etdirildiyi halda, Azərbaycanda hər cür öhdəlik əvvəlki mühasibat balansında bir bölmədə – balansın passivinin ikinci bölməsində əks etdirilirdi. Düzdür, burada uzunmüddətli öhdəliklərə daxil olan uzunmüddətli bank kreditləri və uzunmüddətli borclar üzrə ayrıca maddələr nəzərdə

tutulmuşdu. Lakin məlumdur ki, uzunmüddətli öhdəliklər yalnız həmin növ öhdəliklərdən ibarət deyildir. Hər halda digər uzunmüddətli öhdəliklər barədə informasiya tətbiq edilən balans formasında maddənin, yaxud maddələrin nəzərdə tutulmaması həmin formasın kasıblaşdırır, onun verdiyi informasiyanın reallığını və dürüstlüyünü azaltmış olurdu.

Beləliklə, mühasibat balansı uç elementin qarşılıqlı əlaqəsindən meydana çıxan informasiyanı əks etdirir və aşağıdakı məlum tənlik şəklində ifadə olunur:

$$A = K + \ddot{O}$$

Burada:

A – aktivlər;

K – kapital;

Ö – öhdəliklər.

Paraqrafın sonunda balans elementlərinin əsas növlərinin balansda tanınmasının başlıca şərtlərindən biri – onların dəyər ifadəsində qiymətləndirilməsinin qaydalarını nəzərdən keçirək. Əvvəlcə uzunmüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsi qaydaları ilə tanış olaq.

Müvafiq MMUS-lar qəbul edilənə qədər uzunmüddətli aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin qiymətləndirilməsini tənzimləyən əsas normativ sənədlər bunlar idi: «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanunu (1995-ci il); «Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat» (1996); «Qiymətli kağızlar haqqında Əsasnamə» (2003); «Müəssisənin illik mühasibat hesabatları və onların tərtibi qaydaları» (1995).

Bir şeyi qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, aktivlərin, eləcə də kapital və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı mövcud sadalanan sənədlərdən ən əhəmiyyətli iki sənəd – «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanunu və Mühasibat uçotunun hesablar Planı və onun tətbiqinə dair təlimat idi.

Qalan iki sənəd, xüsusilə də Qaydalar qiymətləndirmə üzrə Qanunun və Təlimatın müddəalarının təkrarından başqa bir şey deyildir. Qiymətli kağızlar haqqında Əsasnamə isə Mülki Məcəllənin tərkibinə daxil edilmiş, qiymətli kağızların buraxılışı, tədavi və ödənilməsilə bağlı daha çox hüquqi məsələləri tənzimləyir.

Odur ki, balansda aktivlərin, öhdəliklərin və kapitalın maddələrinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlər əsasən Qanuna və Təlimata uyğun tənzimlənirdi. Bir şeyi qeyd etmək vacibdir ki, yeni MMUS-ların qəbul edilməsinə baxmayaraq kommersiya təşkilatlarının tam əksəriyyəti yuxarıda adı çəkilən normativ sənədləri tətbiq etməkdə davam edirlər. «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunun 27-ci maddəsinə əsasən əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər uçot və hesabatda özlərinin tam ilk dəyərilə əks etdirilməlidir.

Həmin Qanunun 18-ci maddəsinin 5-ci bəndinə görə əsas vəsaitlər uçot və hesabatda onların ilk dəyəri ilə, yəni onların əldə edilməsinə, quraşdırılması və hazırlanmasına faktiki çəkilmiş xərclər məbləğində əks etdirilməli idi. Qanunun bu müddəası hesablar Planının tətbiqinə dair təlimatın 01 sayılı «Əsas vəsaitlər» hesabına şərhində tətbiq edilmişdir. Qanunda nizamnamə kapitalına pay şəklində təsisçilər tərəfindən, habelə digər hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən daxil olan, yaxud olacaq əsas vəsait obyektlərinin ilkin olaraq uçot və hesabatda necə qiymətləndirilə biləcəyi barədə hər hansı göstəriş yox idi.

Yalnız hesablar planının tətbiqinə dair təlimatda nizamnamə kapitalına pay şəklində təsisçilərdən, habelə dövlət orqanlarından subsidiya şəklində, eləcə də digər hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz qaydada daxil olan əsas vəsait obyektlərinin hansı qiymətlərlə uçota və balansda əks etdirilə biləcəyi göstərilirdi. Belə ki, təlimat təsisçilər tərəfindən pay şəklində daxil olan əsas vəsaitlərin tərəflərin razılığına əsasən, dövlət orqanlarından habelə digər hüquqi və fiziki şəxslərdən daxil olan əsas vəsait obyektlərinin isə ekspert yolu ilə, yaxud qəbul-təhvil sənədlərinin məlumatları əsasında qiymətləndirilməsi və balansla salınmasını tələb edirdi. Qanunun 18-ci maddəsinin 5-ci bəndinə əsasən əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri onlar yenidən qiymətləndirilərkən, yenidən qurularkən, onlarda yeni tikinti işləri aparılarkən, yeni avadanlıq quraşdırılarkən və müvafiq obyektlər qismən ləğv edilərkən dəyişdirilə bilər.

Lakin Vergi Məcəlləsinin 15.2-ci maddəsinə uyğun olaraq təmir işlərinin müəyyən edilmiş məhdudiyyətləri aşan məbləği vergi ilinin sonuna əsas vəsaitlərin balans dəyərinin artması kimi hesab edilməli idi.

Mühasibat balansının tətbiq edilən formasında əsas vəsaitlərin dəyəri (qiymətləri) üç maddə üzrə əks etdirilirdi: ilk dəyəri, köhnəlmə məbləği və qalıq dəyəri. Bu üç növ dəyərin üç növ qiymətləndirmə (ilk dəyərlə, bərpa dəyəri ilə və qalıq dəyəri ilə) ilə qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı kimidir. İlk dəyər və ilk dəyərlə qiymətləndirilən məbləğ, həmçinin qalıq dəyəri və qalıq dəyərlə qiymətləndirmə tamamilə eyni iqtisadi mənaya və kəmiyyətə malikdir. Ancaq əsas vəsaitlərin köhnəlmə məbləği ilə onların bərpa dəyəri arasında bu cür eynilikdən danışmaq olmaz. Çünki, köhnəlmə əslində əsas vəsaitlərin yığılmış amortizasiya məbləğinə bərabər olsa da, əsas vəsaitlərin bərpası üçün lazım olan məbləği ilə üst-üstə düşməyə də bilər.

Əsas vəsaitlərin ilk dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə aparılırdı və sonuncu dəfə bu cür yenidənqiymətləndirmə 1 iyul 1996-cı il tarixində aparılmışdı. Həmin dövrdən bəri əsas vəsait obyektlərinin balans dəyərinin (əslində qalıq dəyərinin) dəyişdirilməməsi balansdakı müvafiq informasiyanın etibarlı olduğunu şübhə altına alırdı. Çünki, həmin dövrdən sonra qiymətlərin kəskin dəyişilməsi baş vermişdir.

Əsas vəsaitlər kimi qeyri-maddi aktivlər də ilk dəfə uçotda və mühasibat balansında ilk dəyərlə əks etdirilirdi. Əsas vəsaitlər kimi qeyri-maddi aktivlər üzrə də balansda üç maddə verilmişdir: ilk dəyər; köhnəlmə; qalıq dəyəri. Balansın «valyutasına» yalnız qalıq dəyəri daxil edilir. *Qalıq dəyəri*, məlum olduğu kimi, ilk dəyərdən köhnəlməni (yığılmış amortizasiyanı) çıxmaqla müəyyən edilir. Qalıq dəyəri əslində qeyri-maddi aktivlərin ilk dəyərinin qalıq hissəsidir. Bəzi müəlliflər qalıq dəyərini daha real dəyər hesab edirlər. Doğrudan da, ilk dəyərin müəyyən hissəsini, yəni yığılmış amortizasiya məbləğini çıxmaqla biz obyektin qalan real dəyərini müəyyən edirik. Lakin bu dəyər hesablamanın aparılması baxımından realdır, praktiki baxımdan yox. Məsələ bundadır ki, ilk dəyər tarixi dəyərdir, biznes mühitində baş verən dinamik dəyişikliklər həmin dəyəri istər-istəməz dəyişdirir. Odur ki, real dəyər kimi tarixi dəyəri deyil, cari dəyər, real bazar qiymətləri götürdüyü, ya da götürülməlidir.

Bütün hallarda əsas vəsaitlər kimi *qeyri-maddi aktivlərin qalıq dəyərini*, eləcə də bərpa, yaxud cari dəyərini düzgün müəyyən etmək üçün ilkin kəmiyyət ilk dəyərdir. İlk dəyəri bilmədən digər dəyərləri (qiymətləri) müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Bu, həm də onunla bağlıdır ki, daxil olma kanallarından, istifadədə olub-olmamasından asılı olaraq bütün qeyri-maddi aktivlər mütləq ilk dəyərlə qiymətləndirilməlidir.

«Mühasibat uçotu haqqında» Qanununun 18-ci maddəsinin 11-ci bəndinə əsasən qeyri-maddi aktivlərin uçot və hesabatda əks etdiriləcək ilkin dəyəri «...onların alınmasına və planlı məqsədlərlə işlənməsi üçün düzəldilib yararlı hala salınmasına çəkilən xərclərdən ibarət...» olmalı idi.

Mühasibat uçotunun hesablar planının tətbiqinə dair təlimatda ilkin dəyərin nədən ibarət ola biləcəyi Qanunda olduğuna nisbətən daha dəqiq yormula edilmişdi: «Qeyri-maddi aktivlər uçot və hesabatda əld edilməyə çəkilən xərclər və onların istifadəyə yararlı hala gətirilməsi ilə əlaqədar məsrəflər məbləğində əks etdirilir.

Lakin araşdırmalar göstərir ki, satınalma yolu ilə əldə edilən QMA-nın ilkin dəyərinin həmin normativ sənədlərdə sadalanan elementləri daha geniş və müxtəlifdir.

Təsiçilərdən pay şəklində, digər hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz qaydada daxil olan qeyri-maddi aktivlərin ilk dəyərinin müəyyən edilməsi qaydaları Qanunda deyil, təlimatda öz əksini tapmışdı. Belə ki, təlimat təsiçilərdən daxil olan qeyri-maddi aktivlərin mühasibat balansında tərəflərin razılığı, əvəzsiz qaydada daxil olan qeyri-maddi obyektlərin isə ekspert yolu ilə qiymətləndirilə biləcəyini təsbit etmişdi. Müqayisə üçün deyək ki, təlimat əvəzsiz qaydada daxil olan əsas vəsaitlərin balansda alternativ qiymətləndirilməsinə (ya ekspert yolu, ya da qəbul-təhvil sənədinin məlumatlarına əsasən) yol verdiyi halda, əvəzsiz qaydada daxil olan qeyri-maddi aktivlərin yalnız ekspert yolu ilə qiymətləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Bu müxtəlifliyə yol verilməsi maliyyə hesabatının başlıca forması olan balansın xarici ölkə firmalarının balansları ilə müqayisə edilməsinə xələl gətirirdi. Bundan başqa, qeyri-maddi aktivlər öz iqtisadi mahiyyəti və funksiyasına görə əsas vəsaitlərdən demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmirlər. Ona görə də, bu cür uzunmüddətli aktivlərin

balansda müxtəlif metodlarla qiymətləndirilməsi düzgün sayıla bilməzdi. Üstəlik də əgər bir müəssisə əvəzsiz daxil olan eyni növ əsas vəsaiti ekspert yolu ilə, digərini isə qəbul-təhvil aktı əsasında qiymətləndirsə onda təbiidir ki, bu amortizasiya məbləğinə təsir edəcəkdir, beləliklə də onların əmlak vəziyyəti, maliyyə nəticələri qalan bərabər şərtlər daxilində müxtəlif olacaqdır.

Mühasibat balansında quraşdırılacaq avadanlıq təlimata görə əldə edilmənin (tədarükün) faktiki maya dəyərilə əks etdirilməlidir. *Faktiki maya dəyəri aşağıdakı elementlərdən ibarət ola bilər:* əldə olunma qiymətlərinin məbləğindən; müəssisənin anbarlarına daşınıb gətirilməsi ilə əlaqədar xərclərdən. Göründüyü kimi, təlimat quraşdırılacaq avadanlığın ilk dəyərini formalaşdıran xərclərin siyahısını, heç də tam vermirdi.

Bitməmiş kapital qoyuluşlarının balansda hansı qiymətlərlə əks etdiriləcəyi nə Qanunda, nə də Təlimatda demək olar ki, açıqlanmamış qalırdı. Üstəlik, bununla əlaqədar bir məsələni də qeyd etmək ki, bitməmiş kapital qoyuluşlarının uçotunun aparılmasındakı metodoloji çatışmazlıq da bu sahədə balansda etibarlı informasiya formalaşdırmağa imkan vermirdi.

Mühasibat uçotu haqqında Qanunun 28-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən investorlar üçün maliyyə qoyuluşları balansda faktiki xərc məbləğində əks etdirilirdi. İstiqrazların və digər uzunmüddətli qiymətli kağızların əldə edilməsinə çəkilən xərc məbləğləri ilə onların tədavüldə olduğu müddətdəki nominal dəyərləri arasındakı fərq Qanuna görə hər ay bərabər həddə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aid edilməli idi.

Investorun dividend almaq hüququ olduqda və maliyyə qoyuluşu üçün tam məsuliyyət daşdığı halda haqqı tam ödənilmiş pay və səhmlər tam alış dəyərilə balansın aktivində, ödənilməmiş məbləğ isə kreditorlar maddəsi üzrə balansın passivində əks etdirilirdi. Qalan hallarda pay və səhmlərin alınması üçün köçürülmüş məbləğ debitorlar maddəsi üzrə balansın aktivində göstərilirdi.

Əgər Qanun burada uzunmüddətli pay və səhmləri nəzərdə tuturdusa, onda həmin məbləğlər əslində balansın uzunmüddətli aktivlər bölməsinin debitorlar maddəsində göstərilməli idi. Belə maddə isə mövcud balansın birinci bölməsində yox idi. Odur ki, sözügedən məbləğlərin balansın hansı maddəsində göstərilə biləcəyi

məlum deyildi. Güman etmək olardı ki, bu məsələyə aydınlıq Qaydalarda da həmin məsələ açıqlanmamış qalırdı. Burada hətta həyata keçirilmiş uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının balansın müvafiq maddəsində hansı qiymətlə, yaxud məbləğlə əks etdirilə biləcəyi barədə göstəriş yox idi.

Normativ sənədlərə əsasən müəyyən etmək olar ki, depozitə qoyulmuş pul vəsaitləri (bir ildən artıq müddətə) uçot və hesabatda onların faktiki məbləğləri ilə əks etdirilməlidir.

Qısamüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsi üsulları olduqca müxtəlifdir, bu da onların müxtəlif növlərdən ibarət olmasından irəli gəlir. Onların əsas növlərinin qiymətləndirilməsi metodlarını nəzərdən keçirək.

Əldə edilən material resursları (qeyri-monetar aktivlər) Qanuna əsasən faktiki maya dəyəri ilə uçota alınmalı və həmin dəyərli də mühasibat balansında əks etdirilməli idi. Material resurslarının faktiki maya dəyəri malsatanların kreditə verdikləri həmin resurslar üçün faizləri, təchizat, xarici iqtisadi təşkilatlara ödənilən əlavələr, komisiyon haqları, mal birjaları xidmətlərinin dəyəri, gömrüqxana rüsumu, kənar təşkilatların qüvvələri ilə həyata keçirilən daşınma, saxlanma xərcləri və sair xərclər daxil edilməklə onların alınmasına çəkilən xərclərdən (əlavə dəyər vergisi sıxmaqla) ibarət müəyyən edilirdi.

Qanunda balansda əks etdirilməli olacaq material resurslarının faktiki maya dəyərinin hansı elementlərdən ibarət ola biləcəyi kifayət qədər geniş açıqlanmışdı.

Qanunun 19-cu maddəsinin 1-ci bəndinin üçüncü abzaçında istehsalata silinən material ehtiyatlarının faktiki *maya dəyəri ehtiyatların qiymətləndirilməsinin* beynəlxalq aləmdə istifadə edilən metodlarından biri ilə aparıla biləcəyinə yol verilirdi. Bunlara aiddi: orta *maya dəyəri*, *FİFO* və *LİFO* metodları. Lakin həmin metodlardan sonuncuların real praktikada tətbiqi mexanizmi işlənilib hazırlanmadığı üçün ölkə müəssisələrində yalnız orta maya dəyəri metodundan istifadə edilir. Vergi Məcəlləsi də məhz orta maya dəyəri metodundan istifadə edilməsini təsbiq etmişdir.

Məlum olduğu kimi, FİFO metodundan istifadə balansda əks etdirilən material resurslarının dəyərinin cari bazar qiymətlərinə yaxın qiymətlərlə əks etdirir. Həmin qiymətlər vaxta görə sonuncu tədarük edilmiş materialların qiymətləridir və bazar

qiymətlərindən demək olar ki, kənarlaşmır. Bu da balansda material ehtiyatları üzrə informasiyanın tarixi dəyərlə deyil, cari bazar qiymətlərilə əks etdirilməsi deməkdir. Lakin həmin metodun məlum çatışmayan cəhəti odur ki, məhsulun maya dəyərində material resursları daha aşağı qiymətlərlə daxil edildiyi üçün mənfəətin məbləği süni surətdə artmış olur, nəticədə müəssisə daha çox mənfəət vergisi ödəmiş olur. LIFO metodu isə əks nəticələrə səbəb olur, yəni material resurslarının qalığı balansda əvvəlcə tədarük olunmuş dəstənin qiymətlərilə əks etdirilir, bu qiymətlər isə nisbətən aşağı olduğuna görə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, likvidlik səviyyəsini hesablayarkən təhriflərə gətirib çıxarır, daha doğrusu həmin göstəricilərin kəmiyyətini, yaxud qiymətini müəssisə üçün pisləşdirmiş olur. Ancaq LIFO metodu məhsulun maya dəyərində materialların son qiymətlərlə (axıncı dəstənin qiymətlərilə) daxil edilməsi qaydasını əks etdirir. Bu isə nəticə etibarı ilə məhsulun, işin, xidmətin maya dəyərində yüksəlməsinə və satışdan mənfəətin həcmində azalmasına səbəb olur. Məhz bu səbəb üzündən vergi orqanları LIFO metodunun vergitutma məqsədləri üçün maya dəyərində hesablanması zamanı istifadə edilməsinə icazə vermirlər.

Bütövlükdə maya dəyəri material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi metodu kimi əhəmiyyətli üstünlüyə malikdir. Həmin üstünlük isə ondan ibarətdir ki, maya dəyəri real sövdələşmənin qiymətini əks etdirir və buna görə də, yoxlanıla biləndir. Yoxlanıla bilmək isə balans informasiyasının etibarlı olmasını təsdiq edən şərtlərdən biridir. Bununla belə, material resurslarının maya dəyəri ilə qiymətləndirilməsi metodunun başlıca çatışmazlığı vardır, bu da ondan ibarətdir ki, aktivin, indiki halda material resurslarının, müəssisə üçün qiymətli olması vaxt keçdikcə dəyişə bilər. Bu halda cari qiymətlərdən istifadə edilə bilər. *Cari dəyər* – mövcud olan, yaxud oxşar aktivin bazar satış qiymətlərilə müəyyən edilir. Deməli, həmin qiymətləri müəyyən etmək üçün analoji material resurslarının müvafiq bazarı olmalıdır və qiymətlər isə həmin bazarda alıq-satqı əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Müvafiq bazar qiymətləri müəssisə üçün maksimal qiymətlər hesab olunur.

Qısamüddətli aktivlərin balansda əks etdirilən növlərindən biri də hazır məhsulun qalığıdır.

Adı çəkilən Qanunun 19-cu maddəsinin 2-ci bəndinə görə hazır məhsullar balansda faktiki, yaxud plan (normativ) maya dəyəri ilə əks etdirilə bilərdi. Göründüyü kimi, Qanun materiallarda olduğu kimi, hazır məhsulun balansda qiymətləndirilməsinin də alternativ metodlarla həyata keçirilə biləcəyini təsbit edirdi. Maraqlıdır ki, Qaydalar balansda hazır məhsulun qiymətləndirilməsinin yalnız bir variantını – faktiki istehsal maya dəyəri ilə qiymətləndirilməsinə nəzərdə tuturdu.

Zənnimizcə, qaydalarda tutulan variantdan istifadə hazır məhsulun qalıq məbləği haqqında daha durust informasiya formalaşdırmağa imkan verirdi. Faktiki məlumatlar əsasında tərtib olunan maliyyə hesabatında, xüsusilə də onun əsas forması olan balansda plan, yaxud normativ göstəricilərinin əks etdirilməsi bu sahədə qəbul edilmiş ümumprinsiplərə uyğun gəlmirdi.

«Mühasibat uçotu haqqında» Qanun uzunmüddətli aktivlərdən fərqli olaraq material resurslarının, hazır məhsulun və malların müəssisənin özü tərəfindən yenidən qiymətləndirilməsi mümkünlüyünü təsdiq edirdi. Belə ki, Qanunun 19-cu maddəsinin 4-cü bəndində bu barədə deyilirdi: «İl ərzində qiymətləri aşağı düşmüş, yaxud mənəvi cəhətdən köhnəlmiş və öz əvvəlki keyfiyyətini qismən itirmiş... sərvətlər hesabat ilinin axırında mühasibat balansında mümkün satış qiymətilə, bu qiymətlər ilkin tədarük (alınma) dəyərindən aşağı olduqda isə qiymət fərqlərini təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə yazmaqla əks etdirilir». Bu müddəə əslində Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarının bu sahədə qoyduğu tələblərə tam uyğun idi. Qanun, üstəlik müəssisələrə ixtiyar verirdi ki, onlar tələb və təklifi, inflyasiyanın sürətini nəzərə almaq şərtilə müəssisənin dövrəyə aktivlərinin bazar qiymətlərinə uyğun düzgün qiymətləndirilməsinə və satışına nəzarəti təmin etmək üçün daimi fəaliyyətdə olan qiymətləndirmə komissiyası yaratsınlar.

Bitməmiş istehsalın balansda qiymətləndirilməsi nə təlimatda, nə də Qaydalarda şərh edilməmişdir. Bu məsələyə də aydınlıq Qanun tərəfindən gətirilir. Qanuna görə, bitməmiş istehsalın qalığı balansda normativ (plan) istehsal maya dəyəri üzrə, yaxud müstəqim (birbaşa) xərc maddələri üzrə, habelə xammal, material və yarımfabrikatların dəyəri üzrə əks etdirilməli idi.

Göründüyü kimi, Qanun bitməmiş istehsalın balansda qiymətləndirilməsi üçün üç alternativ variant nəzərdə tutur. Ancaq fikrimizcə bitməmiş istehsal qalığının balans hesabatında normativ (plan) istehsal-maya dəyər ilə qiymətləndirilməsi düzgün deyildi. Bu barədə biz hazır məhsulun balansda qiymətləndirilməsini nəzərdən keçirəndə danışmışdıq, buna görə də, deyilənləri təkrar etməyə ehtiyac duymuruq.

«Gələcək dövrlərin xərcləri» maddəsində hesabat ilində aparılmış, ancaq aid olduqları müddət ərzində istehsal məsrəflərinə ya digər mənbələrə aid edilməklə gələcək hesabat dövrlərində ödənilməli olan xərclərin məbləği əks etdirilir. Bu cür xərclərə, məsələn, aid edilirdi: əvvəlcədən ödənilmiş reklam xərcləri, kadrların hazırlanması ilə əlaqədar xərclər, əsas vəsaitlərin təmiri ilə əlaqədar əvvəlcədən ödənilmiş xərclər və s.

Yuxarıda adları çəkilən rəsmi sənədlərdə sözügedən xərclərin tərkibi açıqlanmırdı. Yəni, məsələn, əgər reklam üzrə xərclərin tərkibi hansı elementlərdən ibarət ola bilər. Əgər, reklam xərcləri bank kreditləri hesabına ödənilmişsə, onda burada təkcə əsas xərclərini əks etdirilməlidir, yoxsa kreditlər üzrə faizlər də bu xərclərəmi aid edilməlidir. Bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirilməməsi etibarlı informasiyanın formalaşdırılmasına imkan vermirdi.

Balansın aktiv tərəfinin mühüm hissəsini debitor borcları təşkil edir. Debitor borclarının tərkibi, yaş strukturu müəssisənin maliyyə vəziyyətinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Debitor borclarının məbləğinin dinamikada artması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə göstərir. Debitor borcları uzun və qısamüddətli ola bilər. Lakin mühasibat balansında debitor borclarının ödənilmə müddətinə görə bölgüsü aparılmırdı, burada yalnız debitor borclarının növləri üzrə məlumatlar əks etdirilirdi.

«Mühasibat uçotu haqqında» Qanun bütövlükdə debitor borclarını, o cümlədən, mallara, iş və xidmətlərə görə olan borcların balansda tərəflərin (yəni müəssisə ilə debitorların) öz hesabatlarında, onlar tərəfindən düzgün hesab edilən mühasibat yazılışlarından irəli gələn məbləğdə əks etdirilməsini (qiymətləndirilməsini) təsbit etmişdi. Ancaq qəribədir ki, «Qaydalar» mallara, iş və xidmətlərə görə maddəsində ödənişi müəssisənin hesablaşma (və başqa) hesabına daxil olanadək sifarişçilərə

(mal alanlara) göndərilən mallar, təhvil verilən işlər tam faktiki maya dəyəri məbləğində əks etdirilməli olduğunu müəyyən edirdi.

«*Alınmış veksellər*» maddəsində yüklənmiş mallar, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlər müqabilində malsatan müəssisənin debitorlardan almış olduğu veksellərdəki məbləğ əks etdirilirdi. Lakin digər maddələrdə olduğu kimi, bu maddədə də məbləğin tərkibinin hansı elemnetlərdən (malın, işin, xidmətin dəyəri ya da əsas borcla yanaşı, faiz məbləğindən və s.) ibarət olmasına nə Qanunda, nə də Qaydalarda aydınlıq gətirilmirdi.

Qalan debitor borcları maddələrində törəmə müəssisələrin, müəssisənin işçilərinin, həmçinin büdcənin müəssisə qarşısındakı borclarının məbləğləri əks etdirilir. Verilmiş avanslar müəssisənin pul şəklində verilmiş borclarını əks etdirirdi. Həmin məbləğlər faktiki verilmiş pul vəsaitləri həcmində göstərilirdi. Bu məbləğlərin həcmi isə mal satan (podratçı) ilə müəssisə arasında bağlanmış müqavilələrdən irəli gəlirdi.

Balansın aktivinin «Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları» maddəsində müəssisənin səhmdar cəmiyyətlərinin, dövlətin qiymətli kağızlarının əldə edilməsinə, eləcə də digər hüquqi və fiziki şəxslərə vermiş olduğu pul vəsaitləri (investisiyaların məbləği) əks etdirilirdi. Qaydalarda qeyd edilməsə də, Qanunda maliyyə qoyuluşlarının, o cümlədən, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının, balansda faktiki xərc məbləğində əks etdirilməsi olduğu göstərilirdi.

Balansın aktivinin üçüncü bölməsinin «*Kassa*» maddəsi üzrə müvafiq dövrə olan pul qalığının məbləği əks etdirilirdi.

«*Hesablaşma hesabı*» maddəsində balansın tərtib olunduğu dövrün əvvəlinə və sonuna müəssisənin «Hesablaşma hesabı» üzrə pul vəsaitlərinin məbləği göstərilirdi.

«*Valyuta hesabı*» maddəsində müəssisənin bankda olan xarici valyuta vəsaitlərinin hesabat dövrünün sonuncu gününə Milli Bankın müəyyən etmiş olduğu məzənnə üzrə milli valyutaya (manata) çevrilməklə olan məbləği əks etdirilirdi.

Manatın xarici valyutalara münasibətdə məzənnəsi daim dəyişdiyi üçün, müəssisənin dəyəri xarici valyuta ilə əks etdirilmiş aktivlərinin və passivlərinin müxtəlif tarixlərə yenidən hesablanması zamanı məzənnə fərqləri yaranır.

Mühasibat (maliyyə) hesabatlarını, o cümlədən mühasibat balansının forması və məzmunu tənzimləyən rəsmi sənədlərin heç birində həmin məzənnə fərqlərinin necə və hansı tərzdə əks etdirilə biləcəyi barədə göstərişlər yox idi.

Balansın aktivi müəssisənin istifadəsində və sərəncamında olan iqtisadi resursları (aktivləri) əks etdirdiyi halda, *onun passivi* – həmin aktivlərin hansı mülkiyyətçilər tərəfindən maliyyələşdirdiyini, deməli, əslində onlar üzərində mülkiyyət hüquqlarının necə bölündüyünü göstərir.

Bəzi müəlliflər balansın passivinin bütövlükdə öhdəlikləri əks etdirdiyini vurğulayırlar. Əlbəttə söhbət balansın öhdəlikləri əks etdirən bölməsilə yanaşı, onun kapitalı əks etdirən bölməsinin də öhdəlikdən ibarət olmasından gedir. İlk baxımda bu doğrudan da belədir: nizamnamə kapitalına təsisçilər tərəfindən qoyulmuş paylar əslində həmin paylar müqabilində müəssisənin təsiçilərə olan öhdəliklərinin məbləğini göstərir. Lakin balansın passivinin birinci bölməsinin digər maddələrinin də bütövlükdə öhdəliklər olduğunu demək düzgün olmazdı. Məsələ bundadır ki, həmin bölmənin digər maddələri əslində müəssisənin öz fəaliyyətinin nəticələri əsasında (həm müəssisədaxili, həm də xarici amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində) yaranır, buna görə də, müəssisənin öz mülkiyyəti sayılır. O ki, qaldı nizamnamə kapitalının müəssisənin kapitalı (xüsusi vəsaitləri), yaxud öhdəlikləri (cəlb edilmiş vəsaitləri) bölməsində əks etdirilməsinə, bu məsələ əlavə araşdırma tələb edir.

Müəssisə balansın passivinin birinci bölməsində yerləşdirilmiş və onun kapitalı hesab edilən mülkiyyət aşağıdakı maddələrdən ibarətdi: Nizamnamə kapitalı; Əlavə kapital; Ehtiyat kapitalı; Yığım fondları; İstehlak fondları; Sosial sferalar fondu; «Keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəət»; «Məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar»; «İcarə öhdəlikləri», «Hesabat ilində (dövründə) bölüşdürülməmiş mənfəət».

Bundan başqa, balansın sözügedən bölməsinin iki requlyativ maddəsi var idi: «Hesabat ilində (dövründə) mənfəət» və «İstifadə edilmiş mənfəət», «Nizamnamə kapitalı» maddəsində təsiçilər tərəfindən müəssisənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün qoyulmuş vəsaitlərin (aktivlərin) məbləği əks etdirilirdi. Təsisçilərin qoyduğu aktivlərin məbləği müəssisənin nizamnaməsində göstərilidiyinə görə, onu nizamnamə

kapitalı adlandırırlar. Həmin məbləğ yalnız müəssisənin (səhmdar cəmiyyətinin) nizamnaməsində deyil, həm də təsis protokolunda əks etdirilə bilər.

Nizamnamə kapitalının necə və hansı qaydada yaradıla biləcəyi Qanun tərəfindən şərh edilmişdi: «Nizamnamə kapitalı müəssisə yaradılarkən, təsis sənədləri ilə müəyyən edilmiş həcmdə onun fəaliyyətini təmin etmək üçün müəssisənin əmlakına iştirakçıların (sahibkarların) qoyduğu payların pul ifadəsində məcmusunu özündə əks etdirir».

Səhmdar cəmiyyətlərində nizamnamə kapitalının yaradılması, onun həcmnin dəyişdirilməsi qaydaları daha geniş şəkildə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində, daha doğrusu Mülki Məcəllənin tərkibinə daxil edilmiş «Səhmdar cəmiyyəti haqqında Əsasnamə»də əks etdirilmişdir.

Əsasnaməyə görə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalına qoyuluşlar pul vəsaitləri, dəyəri tam ödənilmiş qiymətli kağızlar, digər əmlak, o cümlədən, əmlak hüquqları və pul ifadəsində dəyərə malik olan digər hüquqlar ola bilər. Əsasnamə belə bir cəhətə də aydınlıq gətirir ki, əgər nizamnamə kapitalına qoyuluşlar puldan ibarət olmayan əmlak növləridirsə, onda onların dəyəri səhmdar cəmiyyəti yaradılarkən təsis yığıncağının qərarı ilə, səhmdar cəmiyyəti yaradıldıqdan sonra isə səhmdar cəmiyyəti səhmdarlarının ümumi yığıncağının qərarı ilə müəyyən edilməlidir. Zənnimizcə, səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının formalaşması zamanı qeyri-pul formasında daxil olan aktivlərin (əmlakın) qiymətləndirilməsinin Əsasnamədə nəzərdə tutulan qaydası subyektiv halların yaranmasına, cəmiyyətin əmlakının, maliyyə vəziyyətinin qeyri-dəqiq müəyyən edilməsinə səbəb ola bilər.

«Əlavə kapital» maddəsində aşağıdakılar əks etdirilməli idi: səhmdar cəmiyyətləri şəklində yaradılan müəssisələrdə nizamnamə kapitalı formalaşdırılarkən buraxılan səhmlərin satış dəyərinin onların nominal dəyərindən artıq olan məbləğləri; uzunmüddətli aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi zamanı onların dəyərinin artım məbləğləri; əvəzsiz olaraq digər hüquqi və fiziki şəxslərdən alınmış aktivlərin (sosial sferaya vid aktivlər nəzərə alınmadan), eləcə də dövlət orqanlarından subsidiyalar şəklində alınmış vəsaitlərin məbləğləri. Bundan başqa, Qaydalarda müəssisələr tərəfindən təsisədiçi sənədlərdə xarici valyuta ilə qiymətləndirilmiş və nizamnamə

kapitalı hesabına qoyuluşları zamanı mədaxil edilmiş pul vəsaitləri və digər əmlak növləri də daxil olmaqla təsəvvürlə hesablaşmalar hesabına yaranmış məbləğ fərqinin «Əlavə kapital» maddəsində əks etdirilməsi» zəruriliyi göstərilirdi.

«*Ehtiyat kapitalı*» maddəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və müəssisələrin təsis sənədlərinə uyğun olaraq yaradılan ehtiyat kapitalının (fondunun) hesabatın tərtib olunduğu tarixə qalıq məbləği əks etdirilirdi.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, yuxarıda adı çəkilən Əsasnamə səhmdar cəmiyyətlərində ehtiyat kapitalının yaradılması zəruriliyini göstərmir. Burada yalnız səhmdar cəmiyyətlərində xüsusi təyinatlı fondların yaradıla biləcəyi qeyd olunur. Halbuki, səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan və fəaliyyət göstərən müəssisələrdə ehtiyat kapitalının yaradılması və onun məbləğinin balansda əks etdirilməsi məcburi xarakter daşımalıdır.

Balansın passivinin xüsusi təyinatlı fondlar maddələrində (yığım fondu, sosial sfera fondu, istehlak fondları) həmin fondların qalıqları əks etdirilirdi.

«Keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəət» adlı maddə müəssisənin keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəətinin qalığı göstərilir. «Məqsədli maliyyələşmələr və daxilolmalar» maddəsində müxtəlif mənbələrdən daxil olan məqsədli vəsaitlərin qalıqları əks etdirilirdi.

«Hesabat ilində (dövründə) bölüşdürülməmiş mənfəət» maddəsində müəssisənin hesabat ilində istifadə olunmamış mənfəətinin qalığı göstərilir. Həmin məbləğ hesabat ilində alınmış mənfəət ilə həmin il ərzində istifadə edilmiş mənfəət arasındakı fərq kimi müəyyən olunurdu.

Balansın passivinin ikinci bölməsi beynəlxalq standartlara uyğun olaraq uzun və qısamüddətli öhdəliklərə bölünməyə də, burada əvvəlcə uzunmüddətli öhdəliklərin iki növü üzrə maddə var idi: «Uzunmüddətli bank kreditləri», «Uzunmüddətli borclar», Bu maddələrdə müvafiq olaraq banklardan, digər hüquqi və fiziki şəxslərdən alınmış, müqaviləyə uyğun olaraq hesabat tarixindən sonrakı 12 ay müddətindən artıq bir dövrdə ödənilməli olan bank kreditlərinin və borcların məbləğləri əks etdirilirdi. Əgər alınmış bank kreditləri və borclar üzrə məbləğlər hesabat tarixindən sonrakı 12 ay

ərzində ödənilməlidirsə, onda onlar «Qısamüddətli bank kreditləri» və «Qısamüddətli borclar» maddəsində əks etdirilirdi.

Uzun və qısamüddətli bank kreditləri və borclar üzrə məbləğlərin hansı məbləğləri əks etdirə biləcəyi barədə rəsmi sənədlərdə açıqlamalar yox idi. Başqa sözlə, balansın müvafiq maddələrində kreditlərin və borcların yalnız alınmış əsas məbləğlərini, ya da həm əsas, həm də faizlər üzrə borclarını əks etdirdiyini müəyyən etmək mümkün deyildi. Eyni sözləri «İşçilər üçün bank kreditləri» maddəsi barədəsində də demək olardı. Üstəlik də həmin maddənin hansı məbləğinin qısa, hansı məbləğinin isə uzunmüddətli olması balansdan görünmürdü.

«Mühasibat uçotu haqqında» Qanun kreditör borclarını balansda müəssisənin və kreditörün düzgün hesab etdiyi mühasibat yazılışlarından irəli gələn məbləğdə əks etdirməyi tələb edirdi. Fikir ayrılıqları baş verdiyi hallarda maraqlı tərəf müəyyən edilmiş müddətdə zəruri materialları mübahisəli həll edə biləcək orqana təqdim etməyə borclu idi. İddia müddəti qurtarmış kreditör və deponent borclarının məbləği müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticəsinə deyil, Qanunun 22-ci maddəsinin 6-cı məndinə əsasən dövlət büdcəsinə silinirdi.

«Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar» maddəsində gələcək hesablaşmalar üzrə kənar müəssisələrdən alınmış pul məbləğləri əks etdirilirdi. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, əgər təsiçilər (payçılar) müəssisənin özündə işləyirsə, onda onlara hesablanmış, lakin hələlik ödənilməmiş dividend gəlirləri 70 sayılı hesabın qalığı kimi göstərilirdi. «Gələcək dövrün gəlirləri» maddəsi indiki hesabat dövründə əldə edilmiş, lakin gələcək hesabat dövrlərinə aid olan (olunan) gəlirlərin qalıq məbləğlərini əks etdirirdi. Bu cür gəlirlərə adətən müəssisəyə əvvəlcədən ödənilmiş icarə haqları, mənzil haqları, kommunal təsərrüfatının göstərici xidmətlər üzrə haqlar və s. aid edilirdi. Onların aid edildiyi dövr gəldikcə gəlirlər həmin maddədən hesabatdövrünün gəlirlərinə silinirdi. «Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar» adlı maddədə müəssisə tərəfindən ehtiyat şəklində yaradılan vəsaitlərin qalıqları əks etdirilirdi. Bu vəsaitlər əslində müəssisənin xərcləri olsa da, həmin xərclərin gələn hesabat illərində ödənilməsi (çəkilməsi) gözlənilir. Ehtiyatlar qarşıdakı xərclərin hesabat dövrünün məsrəflərinə bərabər şəkildə daxil edilməsi üçün yaradılırdı.

Qanunvericiliyə görə bu cür ehtiyatlar məzuniyyətlərin və illik mükafatların ödənilməsinə, əsas vəsaitlərin təmirinə və sair məqsədlərə sərf edilə bilərdi.

«Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar» maddəsində müəssisənin şübhəli borcların ödənilməsi üzrə yaratmış olduğu ehtiyatların qalığı məbləğləri əks etdirilir.

Şübhəli borclara nələrin aid oluna biləcəyi uçot və hesabatı tənzimləyən normativ sənədlərdə göstərilirdi.

Beləliklə, balansın MMUS-dan əvvəl mövcud olan məzmununa və strukturuna əsasən aşağıdakıları demək olar:

1. Azərbaycanda 1995-ci ildən tətbiq olunan mühasibat balansının formatı, quruluşu və məzmunu bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tələblərinə cavab verirdi. Lakin ölkənin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyaya qoyulması, iqtisadiyyata investisiya axınlarının güclənməsi, sonradan isə investisiyanın xaricə axınını başlanması bütövlükdə uçot və hesabat sisteminin, o cümlədən, maliyyə hesabatının əsas forması olan balansın etibarlı və dürüst informasiya formalaşdırılması qarşısında ciddi tələblər qoymuş olur. Son illərdə bu sistemin artıq həmin tələblərə tam cavab verə bilməməsi bütün çılpaqlığı ilə özünü göstərdi.

2. Balans hesabatında olan informasiya beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş ümumi prinsiplərə, ilk növbədə isə əhəmiyyətlik və ehtiyatlılıq (konservatizm) prinsipinə cavab vermirdi. Balans hesabatında qərarların qəbul edilməsinə heç bir təsir göstərə bilməyəcək maddələrdə yerləşdirilmişdir. Balansın ümumi formatı və quruluşu bütövlükdə beynəlxalq normalara uyğun gəlsə də, aktivlərin ayrı-ayrı bölmələr arasında bölgüsü təkmil deyildi. Öhdəliklərin balansın passivində qısa və uzunmüddətli əlamət üzrə dəqiq bölgüsü yox idi.

3. Balansın elementlərinin qiymətləndirilməsi üçün normativ sənədlərdə müxtəlif metodlar, üsullar təsbit edilmişdi. Həmin üsulların bəziləri beynəlxalq standartlara uyğun gəlmir, digərlərinin isə tətbiqi mexanizmi yox idi.

Ayrı-ayrı aktivlərin qiymətləndirilməsinə yanaşılmasında rəsmi sənədlərin müddəaları üst-üstə düşür. Alternativ qiymətləndirmə üsulları nəzərdə tutulurdu ki, bu da hesabatın beynəlxalq harmonizasiyasına uyğun gəlmirdi.

4. Balans hesabatı maddələrinin təsnifatının düzgün aparılmaması, tətbiq olunan qiymətləndirmə üsullarının real praktikaya uyğun gəlməməsi, yaxud da, balansın bir çox maddələrinin məbləğlərinin metodiki və praktiki cəhətdən açıqlanmaması, ya da qeyri-dəqiq müəyyən edilməsi müəssisələrin real əmlak və maliyyə vəziyyətini etibarlı şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermirdi.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel tarixli 4-38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» kommersiya təşkilatları üçün nəzərdə tutulmuş 1 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı (MMUS 1) yeni mühasibat balansının formatını, balansda əks etdirilməli olan informasiyanın tərkibinə müəyyən etmişdir.

Əvvəlki balansdan fərqli olaraq yeni balans forması öz formatına, elementlərinin bölgüsünə, verilən informasiyanın tərkibinə görə beynəlxalq nəzəriyyə və praktikada tətbiq edilən balans formasına uyğunlaşdırılmışdır.

MMUS 1-də aktivlərin və öhdəliklərin balansda qısamüddətli və uzunmüddətli kimi təsnifləşdirilməsi kriteriyaları dəqiq müəyyən edilmişdir. Balansda onun elementləri 5 bölmədə verilmişdir: 1. «Uzunmüddətli aktivlər»; 2. «Qısamüddətli aktivlər»; 3. «Kapital»; 4. «Uzunmüddətli öhdəliklər»; 5. «Qısamüddətli öhdəliklər».

Əvvəlki balans formasından fərqli olaraq yeni balans forması Aktivlər – Öhdəliklər + Kapital tənliyi əsasında qurulmuşdur.

MHBS 1 balansın məcburi formatını göstərmədiyi halda, MHBS balansın məcburi formatına malikdir. MMUS 1-ə görə mühasibat balansında əks etdirilməli olan informasiya MHBS 1-in tələblərinə görə balansda əks etdirilməli olan informasiya ilə eynidir. MHBS 1-ə əsasən balans maddələrinin qruplaşdırılması üsulunun seçilməsi şirkətin özü tərəfindən müəyyən olunur. Hər bir şirkət aktivlərin və passivlərin balansda, yaxud ona edilən izahatlarda vaxt əlaməti üzrə bölgüsünün məqsədəuyğunluğunu müəyyən etməlidir. Müqayisə üçün deyək ki, MMUS 1 cədvəl 2.1.-də göstərilən maddələrin yeni balans hesabatı formasında göstərilməsini, yaxud əks etdirilməsini məcburi sayır (MMUS 1, bənd 60). Həmin maddələrin adlarının dəyişdirilməsinə yalnız digər müvafiq MMUS-lar ilə tələb olunduğu zaman yol verilir.

Əlavə maddələr, başlıqlar və ayrı-ayrı maddələr üzrə yekun məbləğləri mühasibat balansında yalnız aşağıdakı hallarda əks etdirilə bilər:

- a) bunu Milli Mühasibat Uçotu Standartları tələb etdikdə;
- b) bu cür əlavə maddələr müəssisənin maliyyə vəziyyətinin düzgün əks etdirilməsi üçün zəruri olduqda.

Balans hesabatında dərc ediləcək əsas maddələrin MMUS 1 tərəfindən məcburi qaydada müəyyən edilməsi və əlavə maddələrin hansı hallarda təqdim oluna biləcəyi əslində mühasibin peşəkar mülahizələrinə yer qoymur.

Balansda əks etdirilən aktivlərin və öhdəliklərin qiymətləndirilməsi metodları və yaxud üsulları MHBS üzrə təsbit olunmuş metodlardan fərqlənmir.

Cədvəl 2.1.

Mühasibat balansında əks etdirilməli olan informasiya

MHBS 1 üzrə	MMUS 1 üzrə
* Əsaz vəsaitlər * Maliyyə aktivlər * İştirak metodu ilə uçota alınan investisiyalar; * Ehtiyatlar * Ticarət və digər debitor borcu; * Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri; * Ticarət və digər kreditör borcu; * Vergi öhdəlikləri və aktivləri; * Uzunmüddətli faiz ghdəlikləri; * Azlıq payı; * Buraxılmış kapital və ehtiyatlar	(a) torpaq, tikili və avadanlıqlar; (b) qeyri-maddi aktivlər; (c) maliyyə aktivləri (c), (e) və (ə) bəndlərində göstərilmiş aktivlər istisna edilməklə; (ç) iştirak payı metodu ilə ucota alınmış investisiyalar; (d) ehtiyatlar; (e) devitor borcları; (ə) pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri; (f) kreditör borcları; (q) vergi ghdəlikləri və aktivləri; (g) qiymətləndirilmiş öhdəliklər; (h) faiz xərcləri yaradan öhdəliklər; (x) azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı;

Balans elementlərinin qiymətləndirilməsi metodları

Qiymətləndirmənin metodları	Qiymətləndirmə zamanı məbləğin (dəyərin) müəyyən edilməsi	
	Aktivlərin	Öhdəliklərin
1	2	3
İlkin (tarixin) dəyərli yaxud, faktiki maya dəyərilə qiymətləndirmə	Aktivlərin əldə edilmə zamanı ödənilən pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin məbləği və ya verilmiş əvəzləndirmənin ədalətli dəyəri (MHBS, 1, 2, 16, 38; MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 7, 8, 12, 26)	Öhdəliyin yerinə yetirilməsi zamanı pul vəsaitlərinin və yaxud onların ekvivalentlərinin məbləği, ya öhdəliklər müqabilində əldə edilmiş aktivlərin ədalətli dəyəri (MHBS 1, 2, 16, 38, 37, 39; MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 7, 8, 10, 12, 26.)
Cari dəyərlə qiymətləndirmə	Analoji aktivlərin hazırkı zamanda əldə edilməsi üçün ödənilməli olan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinin məbləği (MHBS, 1, 2, 16, 38; MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 7, 8, 12, 26)	Öhdəliklərin hazırda yerinə yetirilməsi üçün ödənilməli olan pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentlərinin nominal (diskontlaşdırılmamış) məbləği (MHBS 1, 12, 37, 39; MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 7, 8, 10, 12, 26)
Satış dəyərilə qiymətləndirmə	Aktivlərin normal şəraitdə satışı nəticəsində hazırda əldə oluna viləcək pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin yaxud digər aktivlərin məbləği. MHBS 1, 2, 16, 38; MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 7, 8, 12)	Normal iş şəraitində öhdəliklərin ödənilməsi üçün tələb olunan pul vəsaitlərinin və ya onların ekvivalentlərinin nominal (diskontlaşdırılmamış) məbləği (MHBS 1, 2, 16, 38; MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 7, 8, 12)
Diskontlaşdırılmış dəyərlə qiymətləndirmə	Normal iş şəraitində aktivlərin istifadəsindən gözlənilən gələcək xalis pul axınlarının cari vaxtda diskontlaşdırılmış dəyəri (MHBS 1, 16, 38; MMUS-ların konseptual	Normal iş şəraitində gələcəkdə öhdəliklərin ödənilməsi üçün gələcək xalis pul vəsaitləri xaric olmalarının hazırkı vaxtda diskontlaşdırılmış məbləği (MHBS 1, 37; (MMUS-

	əsasları, MMUS 7, 8, 12)	ların konseptual əsasları, MMUS 1, 26)
Ədalətli dəyərlə qiymətləndirmə	Aktivlərin mübadiləsi zamanı müstəqil, yaxşı məlumatlandırılmış və bu cür əməliyyatı həyata keçirməkdə maraqlı olan tərəflər arasında razılaşdırılmış məbləğ MHBS 1, 2, 16, 38; MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 7, 8, 12.	Öhdəliyin yerinə yetirilməsi zamanı müstəqil, yaxşı məlumatlaşdırılmış və bu cür əməliyyatları həyata keçirməkdə maraqlı olan tərəflər arasında razılaşdırılmış məbləğ (MMUS-ların konseptual əsasları, MMUS 1, 26)

«Torpaq, tikili və avadanlıqlar» adlı MMUS 7 əsas vəsaitlərin tanınmasından sonra onların yenidənqiymətləndirmə dəyərilə uçota alınması və hesabatda əks etdirilməsinə tələb edir. Həmin aktivlərin ilkin dəyərilə cari bazar qiymətləri arasında əhəmiyyətli fərqlər olmadıqda onlar yığılmız amortizasiya və qiymətləndirmədən olan zərərlər çıxılmaqla ilkin dəyərlə uçota alınmalıdır.

MMUS 12-yə əsasən qeyri-maddi aktivlərin uçot və hesabatda qiymətləndirilməsi də əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsinə oxşar metodlarla həyata keçirilir.

MMUS 8, ehtiyatların ilkin qiymətləndirilməsinin normativ məsrəflər metodu və pərakəndə satış qiyməti metodu ilə həyata keçirilə biləcəyini təsbit edir. Özü də bu metodlar nədənsə MMUS 8-də daha dürüst nəticəyə nail olmaq üçün istifadə edilən metodlar kimi qəbul edilir. Halbuki MHBS 2 göstərir ki, ehtiyatların qiymətləndirilməsinin normativ xərclər və pərakəndə satış qiymətləri metodları ilə aparılmasına o halda yol verir ki, həmin metodların tətbiqi maya dəyərinin real kəmiyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə kənarlaşmalara gətirib çıxarmasın. MHBS ehtiyatların qiymətləndirilməsinin maya dəyərilə aparılmasına daha üstünlük verir. MMUS 8 isə ümumiyyətlə ehtiyatların «maya dəyərilə» qiymətləndirilməsi anlayışından istifadə etmir.

İstər MMUS 8, istərsə də MHBS 2 ehtiyatların ayrı-ayrı növlərinin qiymətləndirilməsinə dair xüsusi metodikaya malik deyildir. Standartlarda ehtiyatlar adı altında material dövriyyə aktivlərinin bütün növləri nəzərdə tutulur. Standartlarda

nəzərdə tutulan qiymətləndirmə metodları isə bütövlükdə bütün növ ehtiyatların qiymətləndirilməsi üçün məqbul sayıla bilməz.

Adları çəkilən milli və beynəlxalq standartlar ehtiyatların maliyyə hesabatında, iki kəmiyyətdən ən aşağı olan dəyərlə qiymətləndirilməsini tələb edir: (a) MMUS 8 ilkin dəyər və ya mümkün xalis satış dəyərilə; (b) MHBS 2- maya dəyəri və ya xalis satış qiymətilə.

Araşdırmalar göstərir ki, balansın aktivinin müxtəlif maddələrinin ilkin və sonrakı qiymətləndirilməsi, təsərrüfatdan çıxarkən qiymətləndirilməsinə dair milli və beynəlxalq standartların müddəaları daha da dəqiqləşdirilməli və təkmilləşdirilməlidir.

Maliyyə hesabatının mühüm formalarından biri mənfəət və zərərlər haqqında hesabat formasıdır. Həmin formanın informasiyasına əsasən hesabat dövründə müəssisənin bütövlükdə və ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə hansı maliyyə nəticələri əldə edildiyini təhlil və interpretasiya etmək mümkündür.

Kommersiya təşkilatında, yeni «Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat» forması işlənilib hazırlananadək onun analoqu kimi 2 nömrəli «Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat» adlı forma tətbiq edilir və bir çox müəssisələr həmin hesabat formasını indi də tətbiq edirlər. Sözügedən 2 nömrəli hesabat forması Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1995-cı ildə təsdiq edilmişdir.

Balans hesabatı forması kimi, maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat forması da öz formatına, quruluşuna, orada əks etdirilən informasiyanın məzmunu və təyinatına görə beynəlxalq praktikada tətbiq olunan hesabat formasına uyğun gəlmirdi.

2.2. “Mənfəət və zərərlər haqqında” hesabat, onun formalaşdırılması metodologiyası və praktikası

Əgər mühasibat balansı müəssisənin hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna maliyyə vəziyyətini əks etdirən informasiya verirsə, mənfəət və zərərlər haqqında hesabat

müəssisənin cari hesabat dövründə fəaliyyətinin nəticələri barədə informasiya əks etdirir. Bu nəticələr ya mənfəət, ya zərər, ya da heç nə, yəni sıfır ola bilər.

Sözügedən hesabat öz əhəmiyyətinə, daha doğrusu formalaşdırdığı informasiyanın vacibliyinə görə bəzi ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da daha vacib hesabat forması hesab edilir. Bütövlükdə mənfəət və zərərlər haqqında hesabat müəssisənin hesabat dövründəki gəlirlərini və həmin gəlirlərin əldə edilməsi üçün çəkilmiş xərcləri əks etdirir. Başqa sözlə, həmin hesabat forması maliyyə hesabatının beş elementdən ikisi – gəlirlər və xərclər – barədə informasiya formalaşdırır.

Əgər mühasibat balansı daimi olan hesabların (aktivləri, kapitalı və öhdəlikləri üçəyə alan hesablar) son qalıqları əsasında tərtib edilirsə, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın elementləri, onların maddələri müvəqqəti hesabların məlumatları əsasında doldurulur. Müvəqqəti hesablar sisteminə gəlirlər, xərclər və onların müqayisəsinin nəticələri kimi mənfəəti yaxud zərəri uçot alan hesablar aiddir.

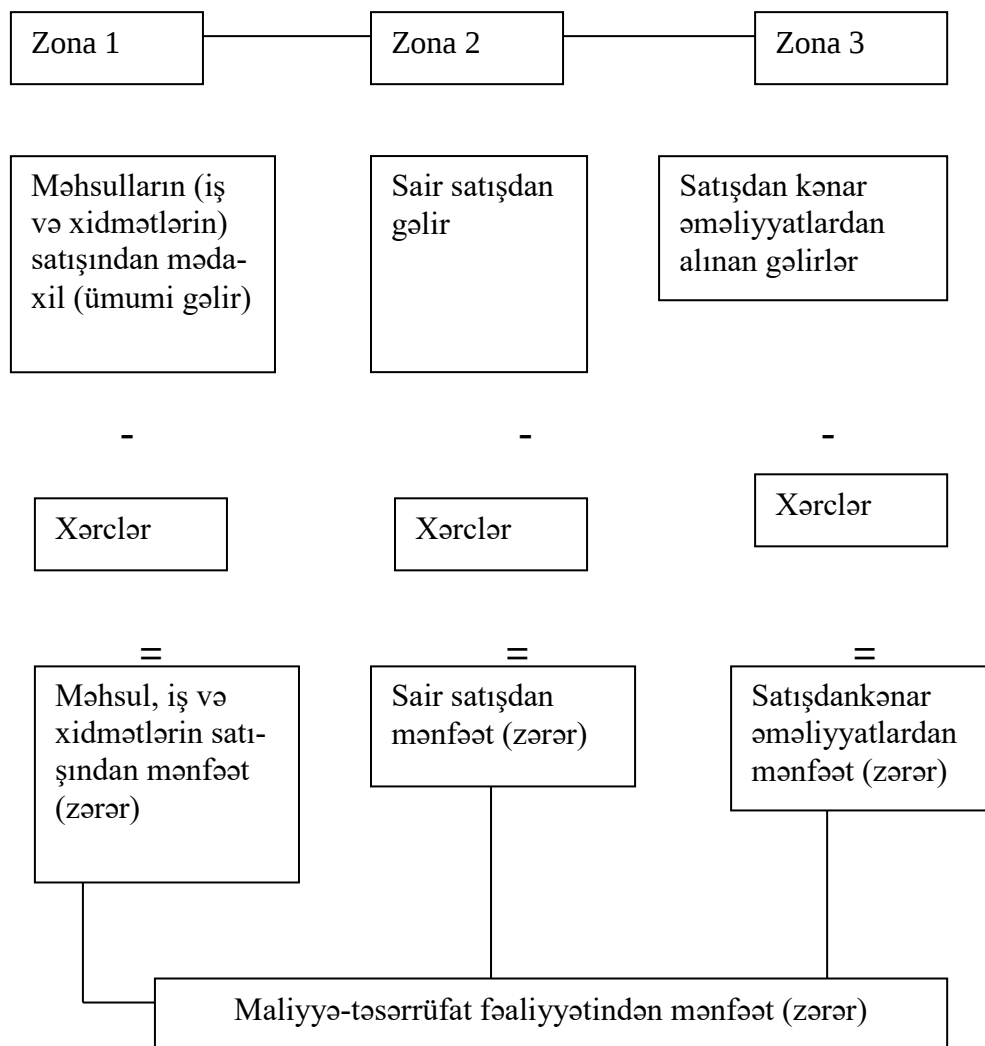
Daimi hesablar balansın tənliyi ($\text{aktiv} = \text{kapital} + \text{öhdəliklər}$ əsasında bir-biri ilə əlaqədardırlarsa, müvəqqəti hesablar müəssisənin hesabat dövründə daimi hesablarının dəyişməsinə əks etdirir. Bu hesabat dövrü qurtardıqdan sonra müvəqqəti hesabların bağlanmaqla qalıqlarının daimi hesablara köçürülməsi yolu ilə baş verir.

Ümumiyyətlə mənfəət və zərərlər haqqında hesabat keçmiş hesabat dövrü ilə indiki hesabat dövrü arasında balans məlumatlarının əlaqəsini təmin edən hesabat rolunu oynayır. Məhz həmin dövrünün əvvəlinə və sonuna olan balanslardakı elementlərin nəyin hesabına dəyişdiyini göstərir. Başqa sözlə, sözügedən hesabat müəssisənin kapitalının (səhmdar kapitalın) cari dövrdə yaranmış gəlirlərinin və həmin dövrdə çəkilmiş xərclərin təsiri nəticəsində necə dəyişdiyini göstərir.

Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında 1995-ci ildə təsdiq edilmiş hesabat bir neçə informasiya zonasına bölünməklə analitik prinsip əsasında qurulmuşdur. Bu zonaları aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Zona 1 üzrə müəssisənin əsas fəaliyyət növündən olan göstəricilər formalaşdırıldı. 2 №-li formada göstərilən məhsulların (iş və xidmətlərin) satışından olan gəlir brutto gəliri idi. Yəni bu gəlirin tərkibində ƏDV məbləği, aksiz məbləğləri də əks etdirilirdi. Həmin məbləğ 2 №-li formanın 010-cu sətirində “mənfəət” № qrafası üzrə əks

etdirilirdi. Lakin əgər göstəricinin adına dəqiq fikir verilsə onda görmək çətin deyildir ki, burada “mallar” sözü yoxdur. Halbuki Qaydalarda malların satışından olan gəlirlərinin də həmin sətirdə əks etdirildiyi göstərilirdi. Yeri gəlmişkən 2 №-li formanın başqa bir çatışmayan cəhətini də göstərmək lazımdır. Belə ki, formada əks etdirilən üfüqi istiqamətdə qarşısında iki qrafa verilir. “Mənfəət” və “Zərərlər (xərclər)”. Bunlar müvafiq olaraq 3-cü və 4-cü qrafalardır. Əgər verilən informasiya (010 sətirin 3-cü qrafasında) verildiyi mənada başa düşülsə onda belə çıxır ki, 3-cü qrafada məhsulların, iş və xidmətlərin satışından olan mənfəət əks etdirilmişdir. Halbuki mənfəət yaxud zərər 050 sətirdə əks etdirilir.

Şəkil 2.2. Mənfəət və zərərlər haqqında informasiyanın zonalara bölünməsi

Qaydalara görə nəzərdən keçirilən formanın “Satılmış məhsulların (iş və xidmətlərin) istehsal məsrəfləri” maddəsində (sətir 040, qrafa 4) istehsal müəssisələri üzrə-satılan məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsal məsrəfləri, ticarət, satış və bu kimi başqa təşkilatlar üzrə - satılan və buraxılan mallara, məhsullara (iş və xidmətlərə) düşən mədavül xərcləri əks etdirməli idi. Qaydalara verilmiş bu şərh nəinki məhsulların, malların (iş və xidmətlərin) istehsalı və satışı üzrə xərcləri aydınlaşdırmağa imkan vermirdi, hətta özlüyündə səhv kimi qiymətləndirilməlidir. Əvvəla ona görə ki, satılmış məhsula (işə, xidmətə) çəkilən xərclərin yalnız istehsal xərclərindən ibarət olduğunu demək olmaz. Məlumdur ki, satışla əlaqədar xərclər də satışdan gəlirin məbləğindən çıxılmalıdır. İkincisi, istehsal–kommersiya müəssisələri təkcə öz məhsullarını deyil, həmçinin hazır malların da alqı-satdısını həyata keçirə bilirlər. Bu barədə Qaydaların III bölməsinin 3.5-ci maddəsində ümumiyyətlə göstəriş yox idi. Üçüncüsü, ticarət təchizat və satış müəssisələrində satılan məhsulların, yaxud malların maya dəyəri yalnız tədavül xərclərindən ibarət olmayıb, eləcə də onların satınalma dəyərini əhatə edir. Deməli, 040 sayılı sətirin 4-cü qrafası üzrə məbləğ satılmış məhsulun, malalrın, işlərin və xidmətlərin tam maya dəyərini əks etdirməli idi.

2 №-li formanın 1-ci informasiya zonası “Satışın nəticələri” adlı göstərici (sətir 60, qrafa 3 yaxud qrafa 4) ilə tamamlanırdı. Satışın nəticələri mənfəət yaxud zərər ola bilər. Qeyd edək ki, 1-ci zonada yalnız bu göstəricinin adı ilə qrafaların məzmunu bir-birinə uyğun gəlirdi.

Qaydalar satışdan nəticələri müəssisələrin məhsullarının, mallarının, iş və xidmətlərinin satışından olan gəlirlərinin xərcdən artıq olan məbləği kimi müəyyən edirdi. Məlumdur ki, satışdan olan nəticəni yalnız satışdan olan gəlirin xərcdən artıqlığı kimi müəyyən etmək olmaz. Çünki, əksinə də ola bilər, yəni satışdan olan gəlir xərcdən az da ola bilər, və bu da nəticədir. Qaydalar yalnız birinci halda satışdan olan nəticəni maliyyə nəticəsi kimi qəbul edirdi. Qaydalarda maliyyə nəticəsinin aşağıdakı şəkildə müəyyən edilməsi təsbit olunmuşdu: “Göstərilən maliyyə nəticəsi satışdan əldə edilən gəlir (ümumi gəlir) məbləği (sətir 010) ilə satılmış məhsula (iş və xidmətlərə) düşən istehsal (tədavül) xərcləri məbləği (sətir 040), əlavə dəyər vergisi

(sətr 015), aksizlər (sətr 020), həmçinin 030-cu sətr üzrə göstərilən başqa məbləğlər arasındakı fərq ilə müəyyən edilir”.

Qaydalarda maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsinin texnikası düzgün olsa da nə gəlir (yaxud ümumi gəlir), nə də xərclər, vergilər və digər məcburi ödəmələr nə mahiyyətə, nə də kəmiyyətə açıqlanmadığından həmin qayda ilə maliyyə nəticəsinin düzgün müəyyən oluna biləcəyini demək olmazdı. Bundan başqa, Qaydalarda məhsulun satışı zamanı ümumtəsərrüfat xərclərinin bölüşdürülməsi və satılmış məhsul ilə anbarda qalmış hazır məhsul qalığı, eləcə də bitməmiş istehsalat arasında bölüşdürülməsi qaydalarına da aydınlıq gətirilmirdi. Eyni sözləri məhsulun, işin və xidmətin maya dəyərinin normativ (plan) maya dəyərilə əks etdirildiyi vəziyyətə də aid etmək olar. Başqa sözlə, əgər satılan məhsulun, işin xidmətin maya dəyəri uçotda normativ (plan) maya dəyəri ilə əks etdirilirsə, onda faktiki maya dəyərinin uçot maya dəyərindən kənarlaşmasının necə aparıla biləcəyi və 040 sayılı sətrin 4-cü qrafasında necə tənzimləne biləcəyi də Qaydalarda öz əksini tapmamışdı. 1-ci zonanın informasiyası 46 sayılı “Məhsul, (iş, xidmət) satışı” hesabının debet və kredit dövriyyələrinin yekunu və onlar arasındakı fərq əsasında formalaşırdı. Nəzərdən keçirilən hesabat formasının 2-ci informasiya zonası sair satışın nəticələrini əhatə edirdi.

Məlum olduğu kimi, sair satış üzrə gəlirlər xərclər və yaranan maliyyə nəticələri 47 sayılı “Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olmaları” və 48 sayılı “Sair aktivlərin satışı” adlı hesablardakı yazılışlar əsasında müəyyən olunurdu. Təhlil edilən hesabat formasında sair satışın yalnız nəticələri barədə məlumatın əks etdirilməsi müəssisənin əslində investisiya və müəyyən dərəcədə də maliyyə fəaliyyəti barədə istifadəçiləri informasiyadan məhrum etmək kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn bundadır ki, maliyyə hesabatının istifadəçilərini müəssisənin investisiya fəaliyyəti və maliyyə fəaliyyətinin nəticələri heç də onun əməliyyat fəaliyyətinin nəticələrindən az maraqlandırmır. Əksinə strateji qərarların qəbul edilməsində investisiya fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili, bu sahədə pul axınlarının proqnozlaşdırılması mühüm rol oynayır. Bundan başqa, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə gəlirlərin və xərclərin hesabatda əks etdirilməsi bütövlükdə pul

axınları barədə müəssisənin ümumi fəaliyyətinin maliyyə nəticələri barədə tam təsəvvür əldə etməyə imkan vermirdi. Nəhayət investisiya və qismən də maliyyə fəaliyyəti üzrə gəlirlər və xərclər haqqında informasiyanın hesabatda əks etdirilməməsi, maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarının tələblərinə uyğun gəlmirdi. Söhbət yalnız hesabatın özünün qeyri-təkmil olmasından getmir. Məsələ burasındadır ki, 47 və 48 sayılı hesabatlarda uçotun aparılması metodikasını özü qeyri-təkmil idi. Belə ki, məsələn, əsas vəsaitlərin satışı ilə yanaşı 47 sayılı hesabatda, əsas vəsaitlərin sair xaricəlmələrindən alınan nəticələr də əvəzsiz qaydada verilən əsas vəsaitlər istisna olmaqla cari hesabat dövrünün mənfəətinin azaldılmasına silinirdi. Həm də bu zaman əsas vəsaitlərin ilk dəyəri, yığılmış amortizasiya məbləğləri, obyektin təsərrüfatdan çıxması ilə bağlı xərclər, həmçinin təsərrüfatdançıxma nəticəsində mümkün satış qiymətlərilə əldə olunan material qiymətlilərinin dəyəri kimi göstəricilərdən istifadə edilirdi. Zənnimzəcə təsərrüfatdançıxma zamanı əsas vəsaitlərin ilk dəyərinin nəzərə alınması yolverilməz idi. Çünki, artıq həmin dəyər cari qiymətlərə uyğun gəlmirdi. Təsərrüfatdançıxmanın nəticələrini müəyyən edərkən yalnız qalıq (balans) dəyərinin götürülməsi, ya da mümkün satış qiymətlərinin götürülməsi məqsədəuyğun idi. Bu qiymətlər isə götürülmürdü.

Eyni sözləri təsərrüfatdan çıxmanın uçotunun 48 sayılı hesabatda aparıldığı qeyri-maddi aktivlərə də aid etmək olardı.

2 №-li hesabat formasının 3-cü informasiya zonası satışdankənar əməliyyatlardan alınan gəlirləri və xərcləri əks etdirirdi.

Qaydalarda satışdankənar əməliyyatlardan olan gəlirlər ilə satışdankənar əməliyyatlardan olan xərclərin geniş siyahısı verilsə də onu hesab etmək olmazdı. Forma 2-də isə satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər və xərclər barəsində olan informasiya cəmi neçə sətirdə əks etdirilirdi. Nəzərə alına ki, müəssisələr illik maliyyə hesabatına qeydlərdə (izahat vərəqlərində) həmin gəlirləri və xərcləri demək olar ki, açıqlamırdırlar, onda 2 №-li formanın həmin informasiya zonası istifadəçilər, xüsusilə də, aytsayderlər üçün qaranlıq qalmış olurdu.

“Maliyyə nəticələri” adlı bölmə 1-in sonunda müəssisənin fəaliyyətindən əldə edilmiş mənfəət məbləğləri ilə zərər məbləğləri göstərilir, hər iki kəmiyyətin tutuşdurulması nəticəsində isə müəssisənin balans mənfəəti yaxud zərəri müəyyən edilirdi.

Bu bölmənin strukturu və məzmunu ilə tanışlığı başa çatdırmazdan əvvəl bir vacib məsələni də qeyd etmək vacibdir. Məsələ isə bundan ibarətdir ki. Maliyyə hesabatını tənzimləyən heç bir rəsmi sənəddə satılan məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin hansı uçot qaydasında, yəni mühasibat uçotu məqsədləri ilə aparılan uçot qaydasındamı, yoxsa vergitutma məqsədləri üçün aparılan uçot qaydasındamı formalaşdırılmış olduğu barədə göstəriş yaxud izahat yox idi. Halbuki bu məsələnin açıqlanması vacibdir. Bu məsələ an azı Qaydalarda öz əksini tapmalı idi. Mühasibat uçotu və hesabatı ilə məşğul olmamış istifadəçilər üçün həmin məsələnin açıqlanması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki, dünya uçot praktikasının göstərdiyi kimi, mühasibat məqsədləri üçün formalaşdırılan informasiya ilə vergitutma məqsədləri üçün formalaşdırılan informasiyanın praktiki nəticələri müxtəlif olur.

2 №-li “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat” formasının 2-ci bölməsi (“Mənfəətdən istifadə”) müəssisədə balans mənfəətinin hesabat dövrünün sonuna hansı istiqamətlər və məqsədlər üçün istifadə olunduğu barədə informasiyanı əks etdirirdi. Bu bölmənin informasiyası il ərzində 81 sayılı “Mənfəətdən istifadə” adlı hesabın yekun məlumatlarından formalaşır.

Nəzərdən keçirilən bölmənin 200-cü sətirində hesabat dövrü ərzində müəssisənin vergiyə cəlb edilən mənfəətdən büdcəyə edilmiş ayırmaların məbləği əks etdirilirdi. Sonrakı sətirlərdə qanunvericilikdə və müəssisənin təsis sənədlərində nəzərdə tutulduğu qaydada xüsusi təyinatlı fondlara və ehtiyatlara mənfəətdən il ərzində ayırmaların məbləği göstərilirdi. Bu cür ayırmalar müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətdən edilir. Bəzi iqtisadçılar mənfəət hesabına ehtiyat kapitalına və xüsusi təyinatlı fondlara edilmiş ayırmaların hesabat ilinin bölüşdürülməmiş mənfəətinə aid edilməsini metodiki baxımdan daha düzgün ola biləcəyini vurğulayırlar.. Zənnimizcə, əksinə, ehtiyat kapitalı və xüsusi təyinatlı fondlara (yığım və istehlak fondlarına) edilmiş ayırmaların bölüşdürülməsinin mənfəətə aid edilməsi

metodik cəhətdən düzgün deyildir. Məsələn, istehlak fonduna işçilərin maddi cəhətdən həvəsləndirilməsinə, onların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına) onlara birbaşa maddi köməklik göstərmək yolu ilə) sərf edilən vəsaitlər aiddir. Əgər həmin vəsaitlər müəssisənin özündə qalmır, onun işçilərinin mülkiyyətinə çevrilirsə, onda o vəsaitləri bölüşdürülməmiş mənfəət kimi necə əks etdirmək olar. Təbii ki, həmin vəsaitlər təyinatı üzrə sərf edilməyincə onları müəssisənin kapitalı hesab etmək lazımdır.

2 №-li formanın 3-cü bölməsində (“Büdcəyə ödəmələr”) müəssisənin cari hesabat ilində büdcəyə ödəniləsi vergilərin və digər tədiyyələrin, habelə faktiki ödənilmiş vergi və tədiyyələrin məbləği əks etdirirdi. Həmin vergilər və digər ödənişlər üzrə informasiya əsasında müəssisənin ölkənin büdcədən maliyyələşdirilən iqtisadi, sosial və digər tədbirlərində necə iştirakı barədə təsəvvür əldə etmək mümkün idi. Əslində bu bölmənin göstəriciləri müəssisənin bütün cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini və borcunu xarakterizə edir.

2 №-li formanın 4-cü bölməsi (“Mənfəətdən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərclər və mənfəətlər”) müəssisənin ictimai əhəmiyyət baxımından vacib sayılan iqtisadi və sosial tədbirləri həyata keçirdiyi zaman onun mənfəətindən vergi üzrə güzəştlər hesablanarkən nəzərə alınan xərcləri və mənfəətləri barədə informasiya əks etdirirdi. Zənnimcə bu cür informasiyanın nəzərdən keçirilən formanın bir bölməsi kimi ayrıca verilməsinə ehtiyac yox idi. Belə informasiyanın hesabat qeydlərdə daha geniş şəkildə konkret tədbirlər üzrə verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Beləliklə, maliyyə hesabatının başlıca formalarından biri olan “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabat”ın quruluşu və məzmununun qısa şəkildə araşdırılması aşağıdakıları deməyə əsas verirdi:

1. Öz quruluşuna (formatına) görə təhlil edilən forma çətin qəbul edilən idi, kifayət qədər və lazımi informasiya yükü daşıyırdı;

2. Araşdırılan formada yerləşdirilən informasiya müəssisənin maliyyə nəticələrini hərtərəfli təhlil etmək üçün özlüyündə etibarlı deyildi, çünki onların mənsəyi kifayət qədər açıqlanmamış qalırdı;

3. Sözügedən formada yerləşdirilən informasiya onun fəaliyyət istiqamətləri üzrə maliyyə nəticələrini dəqiq müəyyən etməyə imkan vermir və bu sahədə beynəlxalq praktikaya uyğun gəlmirdi. Formada ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə gəlirlərlə xərclərin müqayisəsini aparmaq üçün lazımi informasiya yox idi;

4. Hesabatdan görünməsə də məlum idi ki, “Maliyyə nəticələri və mənfəətin istifadəsi haqqında hesabat” formasının göstəriciləri və informasiyası əslində vergitutma məqsədləri üçün müəyyən edilmişdi;

5. Təhlil olunan hesabat quruluşuna və məzmununa, orada yerləşdirilən informasiyanın əhəmiyyətinə görə bu sahədə MHBS-nin müvafiq tələblərinə və qabaqcıl praktikaya uyğun gəlmir və buna görə də onun təkmilləşdirilməsi zəruri idi.

Göstərilən nöqsan və çatışmazlıqlar, habelə ölkənin uçot və hesabat sisteminin beynəlxalq hesabat sisteminə harmonizasiya edilməsi zəruriliyi mənfəətdən və zərərlər haqqında yeni hesabat formasının işlənilib hazırlanması üçün əsas oldu. Belə ki, “Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə” 1 nömrəli MMUS mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın formasını və göstəricilər sistemini müəyyən etdi. Həmin forma maliyyə hesabatının elementlərindən ikisinin gəlirlərin və xərclərin son mərhələdə formalaşdırılması ilə bağlı informasiyanı əks etdirir. Onlar müəssisənin hesabat dövründə maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Gəlirlərin və xərclərin kəmiyyətinin müqayisə edilməsi mənfəət göstəriciləri (vergitutmaya qədər, vergitutmadan sonra, xalis mənfəət) şəklində müəssisənin maliyyə nəticələrini müəyyən etməyə imkan verir. MMUS 1-ə görə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatla ən azı aşağıdakı maddələr daxil edilməlidir:

- əsas gəlir;
- əməliyyat fəaliyyətinin nəticələri;
- maliyyə xərcləri;
- iştirak payı metodu ilə uçota alınmış birləşmiş müəssisələrin və asılı müəssisələrin mənfəətində və ya zərərində əsas müəssisənin payı;
- mənfəət vergisi üzrə xərclər;
- azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı;

- hesabat dövründə xalis mənfəət və ya zərər.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əlavə xətti maddələr, başlıqlar və ayrı-ayrı maddələr üzrə yekun məbləği Milli Mühəsibat Uçotu Satndartı ilə tələb olunduqda, həmçinin bu, müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri barədə informasiyanın dürüst açıqlanması üçün zəruri olduqda təqdim edilir. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda öz əksini tapmamış informasiyanı müəssisə həmçinin hesabatda qeydlərdə açıqlaya bilər. Müəssisə mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda (həmçinin hesabatda qeydlərdə) gəlirlərin və xərclərin xarakteri, metodu və ya gəlirlərin və xərclərin funksiyası metodu ilə gəlir və xərclərin təhlilini verməlidir. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda informasiyanın xərclərin xarakteri və funksiyası şəklində verilmiş mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müqayisə üçün deyək ki, 2 nmrəli “Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında” hesabatda xərclərin həmin əlamətlər üzrə bölgüsü öz əksini tapmamışdır, bu da kənar istifadəçilərə xərclərin tərkibi, strukturunun necə olduğunu, onların illər üzrə necə dəyişildiyini müəyyən etməyə imkan vermirdi. Xərclərin xüsusiyyətləri və funksiyasına görə qruplaşdırılması MMUS 1-də aşağıdakı şəkildə aparılmışdır (Cədvəl 2.3).

Xərclərin xüsusiyyəti metodu onların elementlər üzrə təsnifatını, məsələn, amortizasiya, materiallar, işçi heyəti ilə əlaqədar xərclər və s. nəzərdə tutulur. Yeri gəlmişkən, deyək ki, yeni MMUS-lar qəbul edilənədək ölkə müəssisələrində xərclərin xarakterinə görə, yaxud elementlər üzrə uçotu aparılmırdı. Xərclərin funksiyasına (təyinatına) görə, yaxud kalkulyasiya maddələri üzrə uçotu ilə müəssisələrin özləri tərəfindən qəbul edilmiş qaydada aparılırdı.

Xərclərin xüsusiyyət metodu onların uçotunun aparılması işini yüngülləşdirir, xərclərin özbaşına hansısa bir üsul ilə kalkulyasiya obyektləri arasında bölüşdürülməsi zəruriliyini istisna edir, bununla da ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyərinin təhrif edilməsini aradan qaldırır. Bu metod qərb ölkələrinin çox da olmayan şirkətlərində istifadə edilir. Belə şirkətlərdə bir qayda olaraq əməliyyat xərclərinin funksional təsnifata uyğun olaraq açıqlanması tələb olunmur. Odur ki, bu metodun ölkəmizin kiçik sahibkarlıq subyektlərində və müəssisələrində tətbiqi məqsədəuyğundur.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat

Xərclərin funksiyası üzrə

Bolumun/ maddənin №si		Hesabatın №si	Qeydlərə istinad	20X2	20X1
60	Satış	601 çıxılsın 602 çıkılsın 603		x	x
61	Sair əməliyyat gəlirləri	611		x	x
	Hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	Son qalıqları çıkılmasın ilkin qalıqlar		x (x)	x (x)
	Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitallaşdı- rılmış işlər	103 və 113 nömrəli hesabların debetləri üzrə dövriyyə		(x)	(x)
	İstifadə edilmiş material ehtiyatları	201 nömrəli hesabın kreditli üzrə dövriyyə		(x)	(x)
	İşçi heyəti üzrə xərclər	533 nömrəli hesabın kreditli üzrə dövriyyə		(x)	(x)
	Amortizasiya xərcləri	102, 112, 122, 132, 142 nömrəli hesabların kreditləri üzrə dövriyyə		(x)	(x)
73	Sair əməliyyat xərcləri	731		(x)	(x)
62 və 74	Fəaliyyəti dayandırılma- sından mənfəətlər (zərərlər)	621 çıxılsın 741		(x)	(x)
	Əməliyyat mənfəəti (zərərləri)			(x)	(x)
63 və 75	Maliyyə mənfəəti (zərəri)	631 çıxılsın 751		(x)	(x)
81	Asılı və birgə müəssisə- lərin mənfəətlərində (zə- rərlərində) pay	811		(x)	(x)
	Vergiqoymadan əvvəl mənfəət (zərər)			(x)	(x)
90	Mənfəət vergisi	901 üstəgəl 902		(x)	(x)
	Adi fəaliyyətdən mənfəət (zərər)				
64 və 76	Fövqəladə mənfəət (zərər)	641 çıxılsın 761		(x)	(x)
80	Hesabat döbründə xalis mənfəət (zərər)	801=Hesablama		(x)	(x)
	Bazis hər bir səhmin mənfəəti	Hesablama		x	x
	Qatılmış hər bir səhmin mənfəəti	Hesablama		x	x

Xərclərin xüsusiyyəti üzrə təsnifat əsasında əməliyyat xərcləri haqqında məlumat

Bolumun/ maddənin №si		Hesabatın №-si	Qeydlərə istinad	20X2	20X1
	Hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarındakı dəyişikliklər	Son qalıqları çıxılsın ilkin qalıqları		x(x)	x (x)
	Müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitallaşdırılmış işlər	103 və 113 nömrəli hesabların debetləri üzrə dövryyə		x(x)	x (x)
	İstifadə edilmiş material ehtiyatları	201 nömrəli hesabın krediti üzrə dövryyə		x	x
	İşçi heyəti üzrə xərclər	533 nömrəli hesabın krediti üzrə dövryyə		x	x
	Amortizasiya xərcləri	102, 112, 122, 132, 142 nömrəli hesabların kreditləri üzrə dövryyə		x	x
	Sair əməliyyat xərcləri	731		x	x
	Cəmi əməliyyat xərcləri			x	x

Xərclərin funksiyası (satışın maya dəyəri) metodu xərclərin məqsədi təyinatı üzrə. Məsələn, satışın maya dəyəri. Kommersiya xərcləri. İnzibatı xərclər təsnifatını nəzərdə tutur. Bu metod istifadəçiləri münasib informasiya ilə təmin edir, anaq onun başlıca çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, xərclərin maddələr üzrə bölüşdürülməsində qeyri-dəqiqliyə və qeyri-obyektivliyə yol verilə bilər.

MMUS 1-ə əsasən xərcləri funksiyasına görə təsnifləşdirən müəssisələr xərclərin xarakteri barədə əlavə informasiyanı, o cümlədən amortizasiya xərclərini və əmək haqqına çəkilən xərcləri açıqlamalıdır.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın nəzərdən keçirilən variantlarından hər birisi eyni nəticələr əldə etməyə imkan verir. Ancaq onlar arasında fərqlər də vardır.

Xərclərin xüsusiyyəti üzrə təsnifatında əlavə iki maddə:

(a) hazır məhsul və bitməmiş istehsal ehtiyatlarında dəyişikliklər; və (v) müəssisə tərəfindən yerinə yetirilmiş və kapitallaşdırılmış işlər – maddələri verilmişdir.

Cədvəl 2.3-dən göründüyü kim, hesabatın hər iki formatında birinci göstərici əsas əməliyyat gəliridir. Lakin məvafiq Milli mühasibat Uçotu Standartlarında əsas əməliyyat gəlirinin məzmunu kifayət qədər açıqlanmamış qalmışdır. Yalnız 6 nömrəli “Gəlir” adlı MMUS-dən əsas əməliyyat gəlirinə aşağıdakıların daxil olunacağını müəyyən etmək mümkündür.

- Satış məqsədilə istehsal olunan məhsulun və ya yenidən satılmaq üçün alınmış malların, torpaq sahələrinin və digər əmlakın satışından olan gəlir;
- Xidmətlərin göstərilməsindən olan gəlir;
- Faiz, royalti və dividendlər gətirən aktivlərin digər şəxslər tərəfindən istifadə edilməsindən olan gəlir.

Sair əməliyyat gəlirləri də mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın hər iki formatının maddələri sırasına daxil edilmişdir. Lakin sair əməliyyat gəlirinə aydınlıq gətirilmir.

MMUS 1 və MMUS 6 və sair gəliri müvafiq olaraq bu cür açıqlayır: “sair gəlir-müəssisənin adi fəaliyyəti zamanı mütəmadi yaranmayan və əsas gəlir anlayışına uyğun gəlməyən gəlirdir”, “sair gəlir-maddi və qeyri-maddi uzunmüddətli aktivlərin dəyərinin dəyişilməsindən və ya satışından yaranan gəlirdir”. Göründüyü kimi, uzunmüddətli aktivlərin dəyərinin dəyişilməsi əslində sair gəlir kimi mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda öz əksini tapmalıdır. Halbuki bu qayda beynəlxalq praktikaya uyğun deyildir. Belə ki, beynəlxalq praktikada uzunmüddətli maddi və qeyri-maddi aktivlərin dəyərinin dəyişilməsi mənfəətə deil kapitala aid edilməlidir.

Hesabatın müxtəlif variantlarında əməliyyat fəaliyyəti üzrə xərc göstəriciləri arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur.

Hesabatda xərclərin “xərclərin xüsusiyyəti metodu üzrə” təsnifatı qruplarına aşağıdakılar daxil edilir:

1) istifadə edilmiş materail ehtiyatları. Buraya müəssisənin əməliyyat fəaliyyəti ilə bağlı olan bütün materail xərcləri aid oluna bilər.

2) işçi heyəti üzrə xərclər maddəsində müəssisənin işçi heyətinə əsas əmək haqqı, digər ödənclər şəklində verilən hallar, mükafatlar, kompensasiyalar, sosial ehtiyaclar və təlimat üzrə ayırmalar və s. əks etdirilə bilər;

3) amortizasiya xərcləri maddəsi üzrə müəssisənin əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivləri üzrə məhsulun, iş və xidmətin maya dəyərinə daxil edilən amortizasiya ayırmaalarının məbləği göstərilməlidir;

4) sair əməliyyat xərcləri maddəsi üzrə komisiya, reklam, əzamiyyə xərcləri, rabitə xidmətləri, lisenziya ödənişləri, məsləhət və auditor xidmətləri, digər inzibati-idarəetmə xərcləri əks etdirilə bilər.

Hesabatın “xərclərinin funksiyası metodu üzrə” formatında xərclərin tərkibinə bu maddələr daxildir:

1) satışın maya dəyəri – məhsulların, malların, xidmətlərin istehsal maya dəyəri, qaimə istehsal xərcləri (ümumistehsalat xərcləri); məhsulun, malların, xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilən digər istehsal xərcləri (vergilər, rüsumlar, faizlər və s.);

2) kommersiya xərcləri (reklam, marketinq xərcləri, satış aparatının saxlanması və idarə olunması ilə əlaqədar xərclər, yükləmə boşaltma, qablaşdırma xərcləri və s.);

3) inzibati xərclər (müəssisənin idarə aparatının saxlanması, binaların icarəsi, xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi ilə əlaqədar və digər analoji xərclər).

Gəlirlərin, xərclərin və mənfəətin digər göstəriciləri mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın hər iki variantında eynidir.

Maliyyə gəlirlərinə maliyyə resurslarının digər müəssisələrə, şirkətlərə və fiziki şəxslərə verilməsindən olan gəlirlər daxil edilməlidir.

Maliyyə xərcləri isə borc maliyyə resurslarının cəlb edilməsilə bağlı faiz ödənişlərini və digər ödənişləri özündə əks etdirməlidir.

Asılı və birgə müəssisələrin mənfəətlərində (zərərlərində) pay maddəsi müəssisənin digər müəssisə və şirkətlərin kapitalında və mənfəətlərində iştirakdan olan gəliri əks etdirir. Vergiqoymadan əvvəl mənfəət maddəsində məbləğ yuxarıda göstərilən gəlirlər ilə xərclər arasında olan fərq kimi müəyyən olunur.

Mənfəət vergisi “Cari mənfəət vergisi” adlı MMUS 3-ə uyğun olaraq tanınır.

MMUS 1 azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payının mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda ayrıca maddə kimi daxil edilməsi zəruriliyini vurğulasa da hesabatın heç bir formatında həmin göstərici öz əksini tapmışdır.

Nəzərdən keçirilən hesabatın hər iki formatında “Hər səhm üzrə mənfəət” və “Azaldılmış hər səhm üzrə mənfəət” maddələri yerləşdirilmişdir. Lakin həmin maddələrdə əks etdiriləcək məbləğlərin kəmiyyətinin necə müəyyən edilə biləcəyi barədə birbaşa göstəriş yoxdur. Yalnız MMUS 1-in 74 maddəsində mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda və ya onun qeydlərində maliyyə hesabatının əhatə etdiyi dövr ərzində səhmlər üzrə elan və ya təklif edilmiş dividendlər məbləğlərinin açıqlanmalı olduğu göstərilir. Lakin bu açıqlamada həmin maddələrin mənşəyini və məbləğcə formalaşması qaydasını tam açıqlamır. Əvvəla, hesabatın hər iki formatında səhm üzrə artıq elan edilmiş ya da təklif edilmiş mənfəətin əks etdirildiyini ayırd etmək mümkün deyildir. Sual meydana çıxır-MMUS 1 səhm üzrə elan edilmiş mənfəətlə, təklif edilmiş mənfəət məbləği arasında fərq olduğunu qəbul edir, yoxsa yox? Məsələ bundadır ki, hüquqi baxımdan “elan edilmiş” ilə “Təklif edilmiş” arasında fərqi olduğunu görmək çətin deyildir. Hər səhmə mənfəətin elan edilməsi üzrə olan informasiya, hər səhmə mənfəətin təklif edilməsi üzrə informasiyadan daha artıq çəkiyə malikdir və dürüstdür.

Bütün hallarda mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın müxtəlif formatlarında əks etdiriləcək informasiya kəmiyyət və keyfiyyət baxımından bu sahədə ümumqəbul edilmiş prinsiplərin tələblərinə cavab verməlidir və bunun üçün məsuliyyəti hansısa satndartda yazılmış müddəa deyil, müəssisənin müsahibət üçotu və hesabatını aparan peşəkarların məsuliyyətinə, mülahizəsinə və əqidəsinə söykənməlidir. Ancaq nəzərə alınsa ki, ölkədə bu cür peşə sahibləri ordusu sözün əsl mənasında hələ hazırlanmamışdır, onda müvafiq satndartlarda olan müddəaların, norma və göstərişlərin aydın və dəqiq olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Fəslin əvvəlində qeyd olunduğu ki, MMUS 1-ə əsasən yeni maliyyə hesabatının tam komplektinə yuxarıda nəzərdən keçirilən formalardan əlavə kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat formaları da daxildir. Lakin, balans hesabatı və mənfəət və zərərlər haqqında hesabat

formalarından fərqli olaraq adları çəkilən son iki hesabat forması ölkə müəssisələrində tətbiq edilməmişdir. Onlar ölkənin kommersiya təşkilatları üçün məcburi qaydada tərtib edilməli hesabat formalarıdır və onların hər ikisi ayrıca MMUS-larla tənzimlənir.

2.3.Kapitalda dəyişikliklər və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatların formalaşdırılmasının mövcud metodikası

Əvvəlki paraqrafda qeyd olunduğu kimi, ölkənin kommersiya təşkilatları üçün nəzərdə tutulan kapitaldakı dəyişikliklər, pul vəsaitlərinin hərəkəti barədə hesabat formalarını formalaşdırmaq üçün nə normativ-hüququ bazaya, nə də təcrübəyə malik idilər. Əslində həmin hesabat formaları əvvəllər praktiki əhəmiyyət də kəsb etmirdi. Çünki, hesabatda dərc edilən informasiya onsuz da idarəetmə və maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi üçün bir mənbə kimi demək olar ki, ya heç qəbul edilmirdi, ya da çox cüzi əhəmiyyət daşıyırdı.

Düzdür, əvvəlki, “Müəssisə balansına əlavə” adlı 5 nömrəli formada “Müəssisənin xüsusi kapitalı və fondlarının hərəkətinə” dair xüsusi bölmə verilsə də, həmin bölmənin informasiyası hazırkı “Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat” formasının informasiyasına bərabər tutula bilməzdi. Belə ki, əvvəlki hesabat formasının adı çəkilən bölməsində müəssisənin nizamnamə kapitalı, həmçinin də əlavə və ehtiyat kapitalının uçot siyasəti ilə qəbul edilmiş və təsisədiçi sənədlərə müvafiq olaraq yaradılmış ehtiyat və digər fondlarının, eləcə də məqsədli maliyyələşmə və daxilolmaların mövcudluğu və hərəkəti göstərilirdi. Bölmədə verilən informasiyadan ümumiyyətlə kapital elementinə daxil olan maddələrin məbləğlərinin nəyin hesabına artıb-azalmasını müəyyən etmək mümkün deyildi. Bundan başqa kapitalın məbləğinin yenidən qiymətləndirmə, məzənnə fərqləri, geri alınmış və digər səbəblərdən dəyişilməsi barədə hesabat heç bir informasiya vermirdi. Sözügedən hesabat formasının müvafiq bölməsinin məlumatları əsasında kənar istifadəçilər müəssisənin xalis aktivlərinin atması yaxud azalmasını müəyyən etmək imkanına malik deyildilər.

Kommersiya təşkilatları üçün kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat forması Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2006-cı il 18 aprel tarixli 1-38 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Hesabat formasında bütövlükdə kapitalın və onun tərkib hissələrinin dəyişilməsi əks etdirilir. MMUS 2 həmin hesabat formasında işlədilmiş anlayışların açıqlamasını verir, burada həmçinin hesabatda aşağıdakı komponentlərin əks etdirilməli olduğu göstərilir:

- ödənilmiş nizamnamə kapitalı;
- emissiya gəliri;
- geri alınmış kapital (səhmlər);
- kapital ehtiyatları;
- bölüşdürülməmiş mənfəət.

Göstərilən atndart kapitalın hər bir komponentinin formalaşması və qiymətləndirilməsi qaydalarını da müəyyən edir.

Standart kapitalın əsas komponenti olan nizamnamə kapitalını müvafiq qanunvericiliyə uyğun qeydiyyatda alınmış və müəssisənin təsis sənədlərində müəyyən edilmiş kapitalının miqdarıdır.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı isə buraxılmış səhmlərin nominal dəyəri məbləğində müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən səhmdar cəmiyyəti qeydiyyatdan keçənə qədər nizamnamə kapitalı nominal deyil, real şəkildə formalaşmış olmalıdır. Özü də nizamnamə kapitalı ilkin olaraq səhmlərin buraxılması əsasında formalaşırsa, onda həmin səhmlərin nominal dəyərdən aşağı qiymətlə satılmasına yol verilmir.

MMUS-un 13 bəndinə əsasən müəssisənin yaradılmasından sonra nizamnamə kapitalının artırılması məqsədilə yeni səhmlər buraxılırsa və bu zaman onların dəyəri ödənilməzsə onda dəyəri ödənilməyən həmin səhmlərin məbləğində müəssisənin ödənilməmiş nizamnamə kapitalı yaranır. Bu cür kapitalın dövrü uçotu aparılsa da hesabat tərtib edilən zaman ödənilməmiş nizamnamə kapitalının məbləği kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda, deməli nizamnamə kapitalına daxil edilmir. Bu barədə informasiya isə hesabatda qeydlərdə açıqlanmalıdır.

Əgər təsisçilərin payları qeyri-pul formasında daxil olursa, onda həmin aktivlər nizamnamə kapitalında ədalətli dəyər məbləğində qiymətləndirilməlidir. Yeni buraxılan səhmlərin faktiki satış qiymətləri, onların nominal dəyərindən artıq olduqda yaranan fərq məbləği emissiya gəliri kimi uçota alınır və kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatın ayrıca maddəsində əks etdirilir.

Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat formasının “geri alınmış kapital (səhmlər)” adlı maddəsində ilkin buraxılışdan və dövrüyyədən sonra yenidən dövrüyyəyə buraxılmaq üçün və ya tam ləğv olunanadək səhmdar cəmiyyəti tərəfindən geri alınmış və saxlanılan xüsusi (öz) səhmləridir.

Hesabatın bütöv bir hissəsini kapital ehtiyatları adlandırılan aşağıdakı maddələr tutur: yenidənqiymtləndirmə üzrə ehtiyat; məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat; qanunvericilik üzrə nəzərdə tutulan ehtiyat; nizamnamə üzrə ehtiyat; digər ehtiyatlar.

MMUS 2 həmin maddələrin geniş şərhini və formalaşdırılması qaydasını özündə əks etdirmir. Lakin bəllidir ki, yenidənqiymtləndirmə üzrə ehtiyat uzunmüddətli aktivlərin (əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin) yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində yaranan və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda əksini tapmayan mənfəət və zərərlər üzrə məbləğləri əks etdirir. Məzənnə fərqləri üzrə ehtiyat da eyni şəkildə, yəni törəmə müəssisələrin xarici valyuta ilə əks etdirilmiş hesabatının çevrilməsi nəticəsində yaranan və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda göstərilməyən məzənnə fərqləri əks etdirir. Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatda həmçinin bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər) barədə ayrıca informasiya verilir.

Hesabat formasında kapitalın dəyişilməsilə bağlı əməliyyatlar sadalanır: Uçot siyasətində dəyişiklik və ya əhəmiyyətli səhvlərlə bağlı düzəlişlər, hansılar ki, kapitalın artmasına ya da azalmasına gətirib çıxara bilər; yenidən qiymətləndirmə nəticəsində uzunmüddətli aktivlərin dəyərinin artması yaxud azalması üzrə əməliyyatlar müəssisənin xarici bölmələrinin, törəmə müəssisələrinin maliyyə hesabatının çevrilməsi nəticəsində məzənnə fərqlərinin yaranması üzrə əməliyyatlar mənfəət və zərərlər haqqında hesabatda göstərilməyən, ancaq kapitalda göstərilməli olan mənfəət və zərəri yaradan əməliyyatlar; xalis mənfəət (zərər); mülkiyyətçilər

arasında kapitalın bölüşdürülməsi üzrə əməliyyatlar (dividendlərin verilməsi); səhmdar kapitalın dəyişilməsi (əlavə kapitalın qoyulması, kapitalın geri alınması səhmlərin ləğv edilməsi və s.) üzrə əməliyyatlar.

Həmin əməliyyat qruplarının kapitalın dəyişilməsinə təsirini müəyyən edilməsində başlıca məqsəd-mənfəət və zərərər haqqında tanınmayan, məhz kapitalın dəyişilməsi kimi tanınan mənfəəti (zərəri) göstərməkdən ibarətdir.

Hər bir müəssisənin maliyyə vəziyyəti və onun perspektiv inkişafı barədə informasiya formalaşdırmağın ən mühüm məbləğlərindən biri pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdır. Kənar istifadəçilər, ilk növbədə isə potensial investisiyalar, kreditorlar və səhmdarlar müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək üçün tələb olunan pul vəsaitləri yaratmaq qabiliyyəti barədə informasiyaya malik olmalıdırlar. Bu xüsusilə müəssisələrin bir-birinə borclarının ödənilməməsi şəraitində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə” MMUS 5-in işlənilib hazırlanması və bu sahədə xüsusi hesabat formasının maliyyə hesabatını tərkibinə daxil edilməsi ölkənin kommersiya təşkilatlarının uçot və hesabatının müvafiq beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması yolunda mühüm addımdır. Məlumdur ki, müəssisənin gəlirləri MMUS 6-ya (beynəlxalq praktikada MHBS 18) müvafiq olaraq tanınır və bu zaman gəlirin tanınması bir qayda olaraq hesablaşma (“yüklənmişdir”) prinsipindən istifadə edilir. Lakin tədiyyələrin vaxtında ödənilməsi şəraitində bu prinsipin istifadə edilməsi belə bir vəziyyətə gətirib çıxara bilər ki, müəssisənin maliyyə hesabatı onun maliyyə nəticələrinin (mənfəətin) yüksək olduğunu göstərdiyi halda, onun hesablarında pul olmasın. Pul törətmə qabiliyyəti müəssisənin “yaşaması” üçün kritik əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hər bir müəssisə özünün cari xərclərinin, vaxtı çatmış öhdəliklərini ödəməlidir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat müəssisənin pul axınları barədə təsəvvür yaratmalı və beləliklə də istifadəçilər tərəfindən maliyyə hesabatının digər formalarının düzgün başa düşülməsini təmin etməlidir.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat formasının tərtib edilməsi metodikası elə qurulmuşdur ki, o: 1) hesabat dövrünün hesabatı ilə əvvəlki illərin hesabatını əlaqələndirməyə və müqayisə etməyə; 2) pul vəsaitlərinin daxil olması

(qazanılması) və istifadəsi istiqamətlərini açıqlamağa; 3) gəlirin hesablama (“yüklənmişdir”) prinsipi ilə əks etdirilməsi effektini neytrallaşdırmağa; 4) gələcək illərdə pul daxilolmaları və xaric olmalarını proqnozlaşdırmağa; 5) müəssisənin likvidliyini təhlil etməyə; 6) ayrı-ayrı fəaliyyət növləri və seqmentlər üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətini müəyyən edib, onları qiymətləndirməyə; 7) müxtəlif müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini müqayisə etməyə verir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın tərtib edilməsi üçün başlıca informasiya mənbəyi müəssisənin balansı və mənfəət və zərərlər haqqında hesabatıdır. Bu zaman həm cari və həm də keçən illərin məlumatlarından istifadə edilir.

MMUS 5 “Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat” formasında əks etdiriləcək iki cür pul vəsaitlərinin tərifini verir:

- pul vəsaitləri;
- pul vəsaitlərinin ekvivalentləri.

Standartda “pul vəsaitləri” anlayışı altında “nağd pul vəsaitləri, bank hesabatlarında saxlinılan və tələblər üzrə verilən pul vəsaitləri” nəzərdə tutulur.

Pul vəsaitlərin ekvivalentləri isə standartda görə “qısa ödəniş müddətinə, yəni əldə olunduğu tarixdən 3 ay və daha az ödəniş müddətinə malik olan, pul vəsaitlərinin əvvəlcədən məlum olan məbləğinə azan çevrilə bilən və bu aktivlər üzrə dəyərin dəyişməsi riskinə cüzi məruz qalan yüksək likvidli qoyuluşlardır”.

MMUS 5 həçminin pul vəsaitlərinin mənfə məbləğinin yaranmasının mümkünlüyünü də nəzərdə tutur, bu da bank overdraftı şəklində baş verə bilər. Overdraft haqqında müqaviləyə uyğun olaraq bank sistemi müəssisənin cari hesabında öz öhdəliklərini ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti pul olmadıqda həmin öhdəlikləri ödəyir, beləliklə də müəssisənin artıq bank sistemi qarşısında öhdəliyi yaranmış olur.

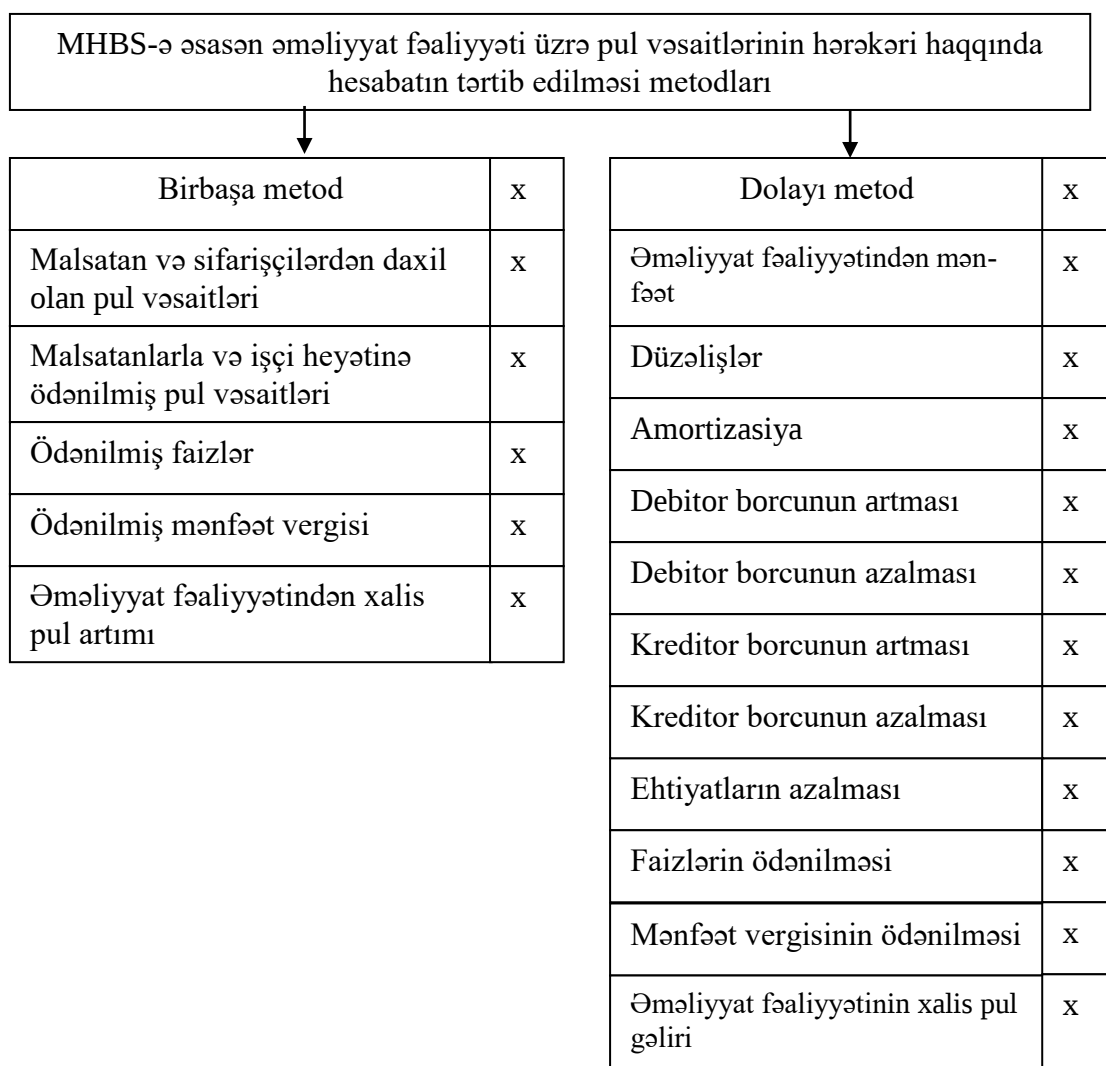
MHBS 7-də olduğu kimi MMUS 5, müəssisənin fəaliyyətini üç sferaya bölür və onları belə müəyyən edir:

“Əməliyyat fəaliyyəti – müəssisənin əsas gəlir gətirən, habelə, investisiya fəaliyyətindən və maliyyələşdirmə üzrə fəaliyyətdən başqa gəlir fəaliyyətdir.

İnvestisiya fəaliyyəti – kreditlərin və faiz xərclərini yaradan digər borcların verilməsi və geri alınması, uzunmüddətli aktivlərin və pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinə aid olmayan investisiyaların əldə edilməsi və xaric olmalıdır.

Maliyyələşdirmə üzrə fəaliyyət – müəssisənin mülkiyyətçilərinin qoyuluşları və mülkiyyətçilər arasında kapitalın bölüşdürülməsi, habelə üçüncü tərəfdən borcların alınması və onların geri ödənilməsidir”.

MHBS 7-dən fərqli olaraq MMUS-5 fəaliyyət sferaları üzrə pul daxil olmaları və xaric olmalarının təsnifatını daha geniş verir. Bununla belə həmin təsnifatı da müəyyən nöqsan və çatışmazlıqlardan azad deyildir.

Şəkil 2.3. Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin axınları

MMUS 5-ə əsasən, pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinin istifadəsini tələb etməyən əməliyyat fəaliyyəti. İnvestisiya və maliyyə əməliyyatları pul vəsaitlərinin hərəkəti haqda hesabatda daxil edilmir. Bu cür əməliyyatlar üzrə məlumatlar maliyyə hesabatında ayrıca açıqlanmalıdır. MMUS 5-in özü isə belə əməliyyatların nədən ibarət olduğu yaxud ola biləcəyi barədə heç bir açıqlama vermir.

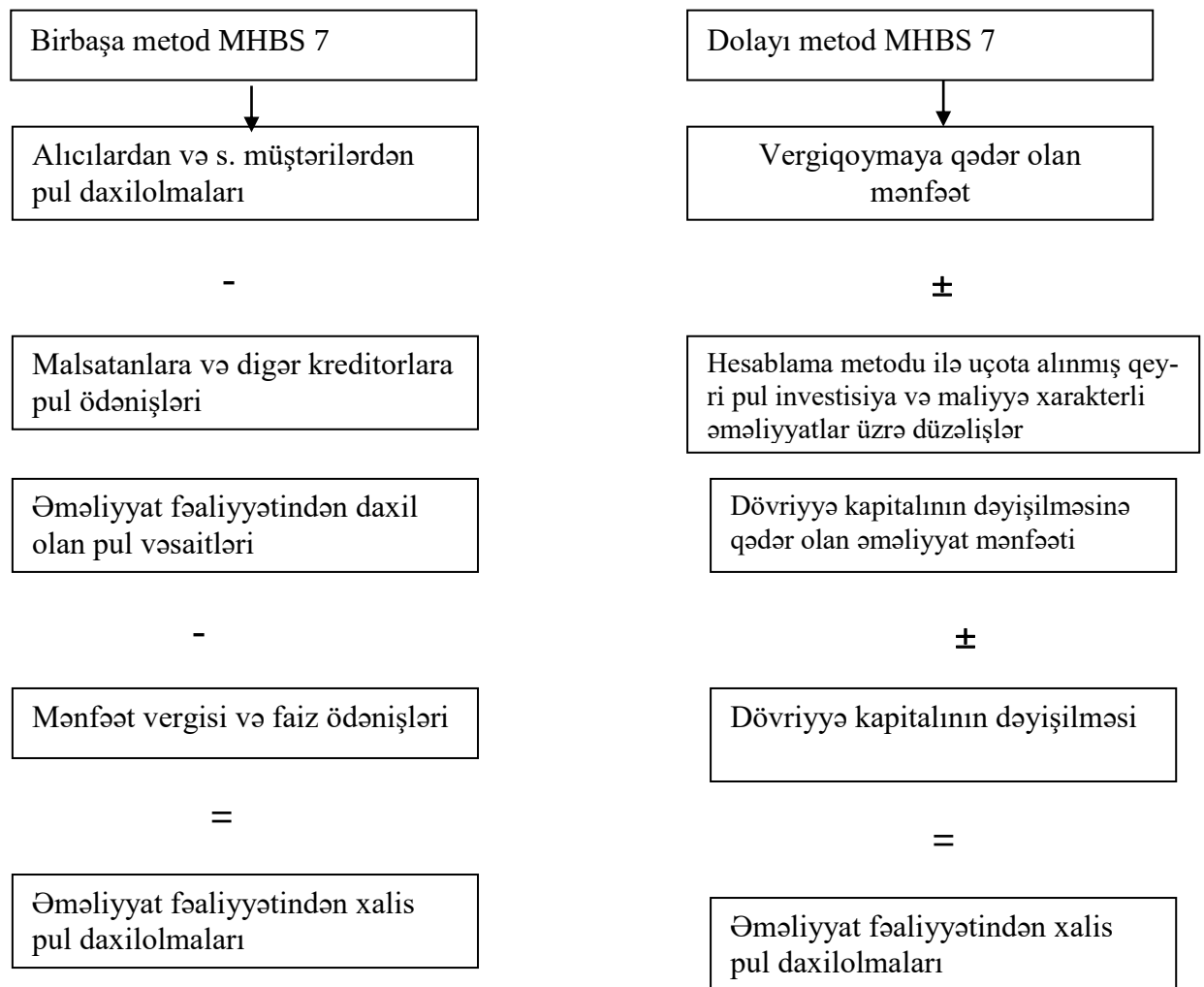
MMUS 5 əməliyyat fəaliyyətindən olan pul vəsaiti axınlarının yalnız dolaylı metoddan istifadə olunmaqla əks etdirilməsini tələb edir. Halbuki MHBS 7 həmin əməliyyat fəaliyyətindən olan pul axınlarının alternativ metodlarını təklif edir: 1) birbaşa metod; 2) dolaylı metod. Özü də MHBS 7 birbaşa metodun tətbiqinə daha üstünlük verdiyi və onun istifadəsini dəstəklədiyi halda dolaylı metodun istifadəsinə yalnız yol verilə biləcəyini vurğulayır. Birbaşa metod hesabatın tərtib edilməsi zamanı müsbət və mənfi ümumi pul axınlarının bilavasitə əks etdirilməsini nəzərdə tutur. Dolaylı metod isə əməliyyat fəaliyyəti üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətini xalis mənfəətə (zərərlərə) korrektlərin edilməsi yolu ilə hesabatda əks etdirilməsinə əsaslanır. Birbaşa və dolaylı metodlardan istifadə etməklə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın hazırlanması ardıcılığını şəkil 2.4.-dən görmək olar.

Müqayisə üçün göstərək ki, MMUS 5 dolaylı metodla əməliyyat fəaliyyətindən olan vəsaitlərinin axınlarını aşağıdakı sxemini təsbit etmişdir. (sxem 2.3)

MMUS 5-ə əsasən əməliyyat fəaliyyətində pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın hazırlanmasının ümumi qaydası MHBS 7-nin dolaylı metodu hesabatın hazırlanması üçün müəyyən etmiş olduğu sxemə demək olar ki, oxşardır.

Lakin hesabat formasının əməliyyat fəaliyyətinə həsr edilmiş hissəsində müəyyən edilməsi çətin olan maddələr də vardır. Məsələn, belə məqamlardan biri “ödənilmiş (qaytarılmış) mənfəət vergisi” ilə “mənfəət vergisi üzrə xərclər” maddələri arasında hansı fərqi olmasını dəqiq demək mümkün deyildir.

MMUS 5-ə əsasən hazırlanmış hesabat formasında investisiya fəaliyyəti və maliyyə fəaliyyəti üzrə pul axınlarını əks etdirən göstəricilərin daha geniş təsnifatı verilmişdir. Ancaq bu və ya digər əməliyyatın investisiya yaxud maliyyə fəaliyyətinə ya da əməliyyat fəaliyyətinə aid edilməsi bəzi hallarda mübahisəli xarakter daşıyır.

**Şəkil 2.4. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın hazırlanması
ardıcılığı**

Bundan başqa MMUS 5-in sonunda onun (satndartın) MHBS 7 ilə fərdli cəhətləri əsaslandırılır.

Fəslin əvvəlində qeyd olunduğu MMUS 1-ə əsasən maliyyə hesabatının tam komplektinə üçot siyasəti və izahlı qeydlər də daxil edilir. Magistr dissertasiya işində hesabatın bu tərkib hissəsinin araşdırılması nəzərdə tutulmasa da yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, izahlı qaydlərdə əsas hesabat formalarındakı informasiyanı geniş açıqlayır və əlavə materiallar verir ki, onlar da həmin informasiyanı daha yaxşı başa düşməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Cədvəl 2.4.

Əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti

Göstəricilər	2015	2016
Əməliyyat dövründə xalis mənfəət və ya zərər	-	-
Hesabat dövründə xalis mənfəət və zərər	x(x)	x(x)
Düzəlişlər:		
- azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı	x (x)	x (x)
- mənfəət vergisi üzrə xərclər	x (x)	x (x)
- qeyri-pul maddələri üzrə gəlirlər və xərclər	x (x)	x (x)
- investisiya fəaliyyəti və ya maliyyələşdirmə üzrə fəaliyyətə aid maddələr	x (x)	x (x)
Aşağıdakı maddələr üzrə baş verən dəyişikliklər:		
- ehtiyatlar	x (x)	x (x)
- debitor borcları və gələcək dövrün xərcləri	x (x)	x (x)
- kreditor borcları və hesablamalar	x (x)	x (x)
Ödənilmiş (qaytarılmış) mənfəət vergisi		
Əməliyyat fəaliyyətindən yaranan pul vəsaitlərinin xalis hərəkəti	x (x)	x (x)

NƏTİCƏ

«Maliyyə hesabatlarının formalaşması: nəzəriyyə və praktika məsələləri» mövzusunda yerinə yetirilmiş magistr dissertasiya işi üzrə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Maliyyə uçotu və hesabatı sistemi ölkədə gedən iqtisadi və sosial inkişaf ilə çox əlaqədardır. Onun müasir bazar münasibətlərinin, biznesin səviyyəsinə uyğun olaraq dəyişdirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi integrasiyaya daxil olması, ölkənin bir çox iri kommersiya təşkilatları və müəssisələrinin xarici əmtəə və fond bazarlarına çıxışı, eyni zamanda xarici ölkələrdən investisiya axınlarının güclənməsi də sözügedən sistemin daim inkişaf etdirilməsi və beynəlxalq praktikaya uyğunlaşdırılmasını zəruri edən amillərdir.

2. Araşdırmalar göstərir ki, ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün əvvəllərində formalaşdırılmış uçot-hesabat sistemi istər nəzəri-metodoloji, istərsə də pratiki baxımdan beynəlxalq miqyasda uçotun, xüsusilə də maliyyə hesabatının harmonizə edilməsi meyllərinə və tələblərinə uyğun gəlmirdi. Həmin sistem, özlüyündə dinamik və qeyri-müəyyən olan bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş verən hadisələr, faktlar, proseslər, situasiyalar və yeni obyektlər barədə adekvat informasiya formalaşdırmaq metodologiyası, metodlar və üsullarına malik deyildi.

3. Dünya praktikası və aparılmış araşdırmalar inandırıcı surətdə təsdiq edir ki, istifadəçilər tərəfindən əsaslaşdırılmış iqtisadi qərarların qəbul edilməsinin əsasında maliyyə hesabatında formalaşdırılan informasiya durur. Məhz buna görə də, uçot sistemi, onun sonuncu mərhələsi olan maliyyə hesabatı, daim dəyişən biznes mühiti şəraitində çevik və relevant qərarların qəbul edilməsi üçün kifayət qədər faydalı və etibarlı informasiya formalaşdırma metodologiyası və metodikasına malik olmalıdır.

4. İnstitusional vahidlər səviyyəsində baş verən təsərrüfat hadisələri və faktları barədə məlumatların qeydə alınması, yığılması, işlənilməsi və istifadəçilər üçün lazım olan informasiya şəklinə salınması metodları və üsulları birdəfəlik olmayıb daim dəqiqləşdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Bu baxımdan, maliyyə hesabatının

Beynəlxalq standartları və onların əsasında hazırlanmış Milli Mühəsibat Uçotu Standartları müəssisələrin fəaliyyət mühitinin iqtisadi, sosial, ekoloji, normativ-hüquqi aspektlərdə dəyişməsindən asılı olaraq yenidən nəzərdən keçirilməli və dəyişdirilməlidir.

5. Araşdırmalar göstərir ki, keyfiyyətli informasiya formalaşdırmaq üçün mövcud uçot və hesabat sistemini mükəmməl konsepsiya və prinsiplər üzərində qurmaq, onları real praktikanın tələblərinə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Hər şeydən əvvəl maliyyə hesabatının məzmunu, onun statusu, təyinatı məsələləri nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərdə daha geniş tədqiqat obyektinə olmalıdır. Çünki maliyyə hesabatının həmin məsələlərini düzgün açıqlamadan, onun nəzəri-metodoloji və praktiki əsaslarını və qaydalarını da dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildir.

Araşdırmalar deməyə əsas verir ki, uçot və hesabat üzrə ədəbiyyatlarda, eləcə də Beynəlxalq və Milli standartlarda maliyyə hesabatı forma və məzmun baxımından kifayət qədər açıqlanmamışdır.

6. Maliyyə hesabatının başlıca məqsədinin informasiya formalaşdırmaqdan ibarət olduğu nəzərə alınsa, onda hesabat ilə informasiya arasındakı əlaqəni forma ilə məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Maliyyə hesabatı informasiyanın müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmək üçün təqdim olunması forması, informasiya isə özündə müəyyən iqtisadi, sosial, psixoloji, etik münasibətləri kəmiyyət halında xarakterizə edən məzmunudur.

Bütövlükdə maliyyə hesabatı – iqtisadi qərarlar qəbul etmək məqsədilə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini, fəaliyyətinin nəticələrini izləmək və təhlil etmək üçün mühəsibat uçotunun məlumatları əsasında formalaşdırılaraq istifadəçilərə lazım olan informasiyanın müəyyən formada, qaydada əks etdirilməsi üsulu kimi qəbul edilməlidir.

7. Uçotun və xüsusən də maliyyə hesabatının beynəlxalq miqyasda harmonizə və unifikasiya edilməsi və Azərbaycanın uçot-hesabat sisteminin buna uyğunlaşdırılması vahid prinsiplərin, yanaşmaların, standartların və qaydaların tətbiqini zəruri edir. Buna rəğmən uçot və hesabat üzrə ədəbiyyatlarda, müvafiq normativ sənədlərdə və standartlarda maliyyə hesabatının əsasında qoyula biləcək müxtəlif konseptual

yanaşmalar, prinsiplər irəli sürülür. Ancaq onların, xüsusən də «prinsiplər» kimi qəbul edilən anlayışların, yaxud formulələrin tam əksəriyyəti hesabatın tərtib edilməsi üçün metodoloji xarakter daşımır. Bununla yanaşı, maliyyə hesabatı formalarında aktivlərin, kapital və öhdəliklərin, gəlirlərin və xərclərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və yenidənqiymələndirilməsi məsələlərinə vahid yanaşma metodikası yoxdur. Bu da müxtəlif müəssisələrin maliyyə vəziyyətini, maliyyə nəticələrini müqayisə etməyə, obyektiv iqtisadi qərarlar qəbul etməyə imkan vermir. Bir çox hallarda maliyyə hesabatı elementlərinin iqtisadi mahiyyəti və məzmunu kifayət qədər dürüst açıqlanmır, onların hesabat formalarında verilmiş kəmiyyətlərinin müəyyən edilməsi metodikası qaranmıq qalır, sözügedən elementlər arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılıq geniş tədqiq edilmir.

8. Ölkədə «Kommersiya təşkilatları üçün milli mühasibat uçotu standartlarının konseptual əsasları» adlı sənədin, həmçinin onun əsasında hazırlanan Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına (MMUS-lara), xüsusilə də «Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə» MMUS 1-ə, onun elementlərinin tərkibi və məzmununa dövrü olaraq yenidən baxılması zəruriliyi yaranır ki, bu da bir tərəfdən dünyada və ölkədə gedən iqtisadi, sosial, ekoloji, hüquqi dəyişikliklərin baş verməsi, digər tərəfdən, həmin sənədlərdə əksini tapmış bir sıra fundamental maddələrin, metodoloji və metodik təsbitlərin mübahisəli olması, bəzən də nəzəri və praktiki baxımdan tam təkmil olmaması ilə şərtlənir.

Maliyyə hesabatının formalaşdırılmasına dair konsepsiya və prinsiplərə qeyri-dəqiq yanaşmaların nəticəsində, eyni məzmunu və formsaya malik hadisə və faktlar müxtəlif cür izah edilir və qiymətləndirilir.

Göstərilən hallar təkcə adı çəkilən Konseptual əsaslar üçün deyil, həmçinin «Maliyyə Hesabatının hazırlanması və tərtib edilməsi Prinsipləri» üçün də xasdır. Çünki, Konseptual əsaslar Prinsiplər əsasında hazırlanmış sənəddir, hər iki sənədin tərkib elementləri demək olar ki, eynidir, onların ayrı elementlərinin açıqlanmasında isə heç bir müxtəliflik yoxdur.

Prinsiplərdə və Konseptual əsaslarda maliyyə hesabatı baxımından «prinsip» və «konsepsiya» anlayışlarının mahiyyəti açıqlanmamış qalmışdır. Bu da həmin

anlayışların müxtəlif uçot məktəblərində və müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə traktovka olunmasına gətirib çıxarır, konsepsiya və prinsiplər anlayışların daxil edilə biləcək məsələlərin, yaxud elementlərin dəqiq bölgüsünü çətinləşdirir, vahid, harmonizə edilmiş hesabat sisteminin formalaşmasına əngəl törədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: «Qanun», 1999. - 60s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: «Qanun», 2006. - 704s.
3. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunu. 24 mart 1995-ci il.
4. Azərbaycan Respublikasının «Mühasibat uçotu haqqında» Qanunu. 29 iyun 2004-cü il.
5. Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Konseptual Əsasları. – Bakı: 2010 – 284 s.
6. Abbasov Q.Ə. Rəhbərliyi və elmi redaktorluğu ilə «Mühasibat (maliyyə) uçotu». – Bakı: 2003 – 580 s.
7. Анализ финансовой отчетности. Учебное пособие/Под ред. О.В.Ефимовой, М.В.Мельник. – М.: Омега – Л, 2004, 362 с.
8. Антони Р. Основы бухгалтерского учета: Пер. с английского. – М.: СП «Триада» НТП, 1992. – 470 с.
9. Апчерч А. Управленческий учет: принципы и практика: Пер. с англ./Под ред. Я.В.Соколова, И.А.Смирновой. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 952 с.
10. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. - Bakı: «Elm və Təhsil», 2009-560 s.
11. Devid Aleksander, Anne Britton, Ann Yorissen: Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları: nəzəriyyədən praktikaya/rus dilindən tərcümə. Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2010. – 762 s.
12. Quliyev V.M. «Azərbaycandan maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması problemləri» // «Maliyyə və uçot» jurnalı, №6, 2006, s.25-30.
13. Ковалев В.В., Патров В.В. Как читать баланс. - М.: Финансы и статистика, 2002. – 502 с.
14. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. - Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2010. – 796 s.
15. Rzayev Q.R. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. – Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı», 2004. - 176 s.

16. Səbzəliyev S.M. «Mühasibat (maliyyə) hesabatı». – Bakı: 2003. - 170 s.
17. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri. – Bakı: Elm, 2003. – 240 s.
18. Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., Cəfərov E.O. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tədrisinə dair Tədris-metodiki vəsait.- Bakı: «Tədris işçisi» nəşriyyatı, 2010. - 55 s.
19. Səbzəliyev S.M., Süleymanov S.M., İsmayılov N.M. Milli və Beynəlxalq Mühasibat Uçotu praktikasında tətbiq edilən Hesablar Planı və onların xarakterik xüsusiyyətləri. – Bakı: 2010. – 76 s.